1

AYASOFYA

Semavi Eyice

Yapı ve Kredi Bankası Kültür ve Sanat Hizmetlerinden
Istanbul 1984

1

AYASOFYA

Prof. Dr. Semavi Eyice

Fotoğraflar : Sami GÜNER

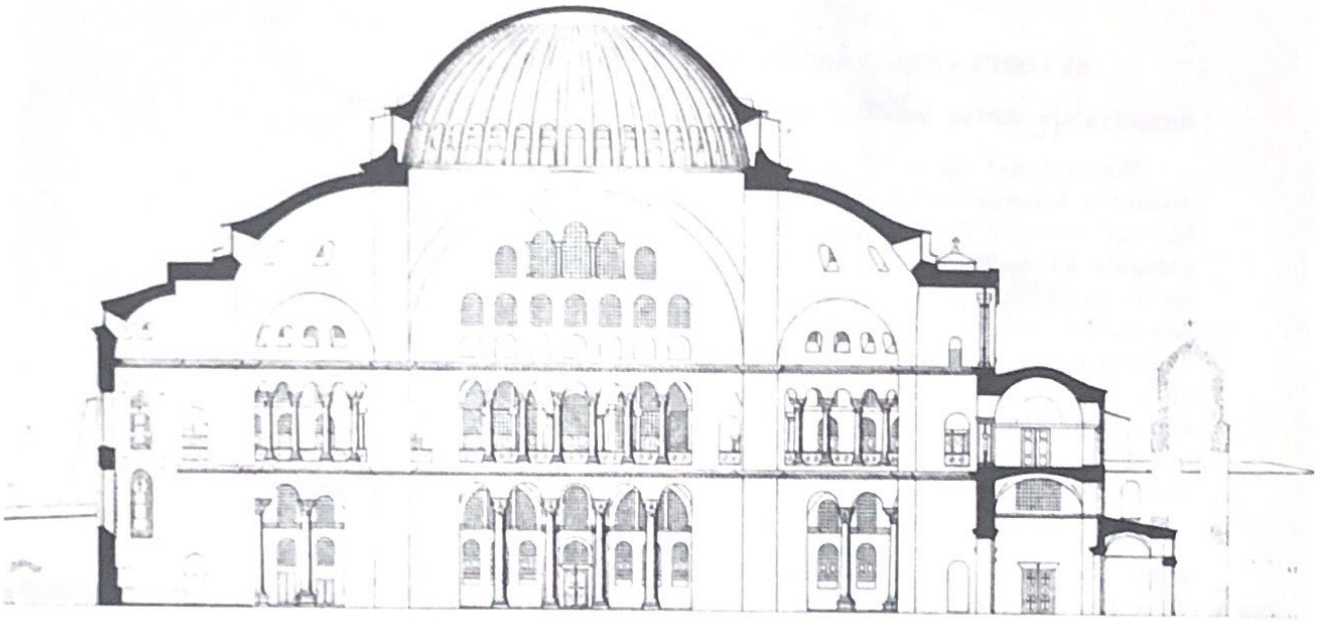
İngilizce : Virginia TAYLOR SAÇLIOĞLU

Yapı ve Kredi Bankası
Kültür ve Sanat Hizmetlerinden
Istanbul 1984

Apsis ve doğu yarım kubbesi 1710'da (Loos'un desenlerinden).

The apse and the eastern semi-dome in 1710 (from Loos's drawings).

Ayasofya'nın boyuna kesiti (Antoniades'den). A longitudinal cross section of the Hagia Sophia (from Antoniades).

BİZANS DÖNEMİNDE AYASOFYA TARİHÇESİ ve MİMARİSİ

Ayasofya'nın Bizans dönemindeki tarihçesini, mimarisini ve başlıca mozaiklerini özetlemek gayesiyle yazılan bu iki kitapçık, sanat tarihinin en başta gelen anıtı hakkında genel bir bilgi vermektedir. Beş yüz yılı aşkın bir süredir Türk kültürüne girmiş olan Ayasofya'nın Türkler tarafından yapılan ilâveleri ise bu dizide basılacak ayrı bir kitaba konu olacağından, onlardan hiç bahsedilmemiştir. Belirli bir ölçüyü aşmamak için, yapının içinde cereyan eden olaylar anlatılmamış, sayıları pek çok olan efsaneler, halk söylentileri üzerinde hiç durulmamıştır. Sınırlı ölçüleri olan bu iddiasız özette Ayasofya'nın tarihi, mimarisi ve süslemesindeki tartışmalı konulara dokunulmaktan kaçınılmıştır. Kitabın sonundaki bibliyografya bu konularda derinleşmek isteyenlere yardımcı olabilir.

I

AYASOFYA'NIN YAPILIŞ VE TARİHÇESİ

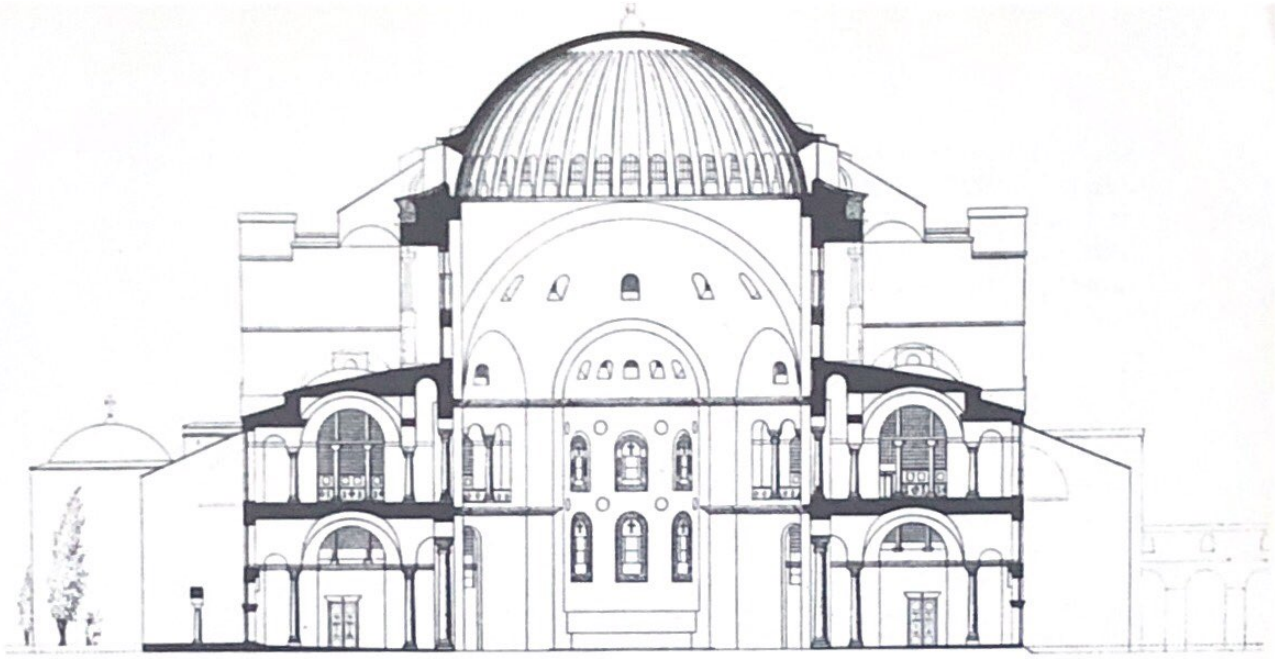
Ayasofya'nın adı ve inanç alemindeki yeri :

Dünya sanat tarihinin en başta gelen anıtlarından olan Ayasofya, İstanbul'un da görünümüne damgasını vurmuş olan bir eski eserdir. İlk yapıldığında bu kilise, **Büyük Kilise (Megale Ekklesia)** olarak adlandırılmıştı. Ancak V. yüzyılda buraya sadece **Sophia** denilmeğe başlanmıştı. Burası bazen yanlış olarak sanıldığı gibi Sophia adında bir azizeye sunulmuş olmayıp, **Theia Sophia'**ya yani hıristiyan üçlemesinin ikinci unsuru olan Kudsal Hikmet'e adanmıştı. Fakat uzun süre Bizans halkı, Ayasofya'ya Büyük Kilise demeğe devam etmiştir. Fetihden sonra da, adı **Ayasofya** biçimini alarak günümüze kadar yaşamıştır.

Ayasofya'nın iç süslemesinin ihtişamı, ölçülerinin bir kilise için alışılmamış büyüklükte oluşu ve hepsinin üstünde, orta mekânına hâkim olan kubbenin yükseklik ve genişliği, her çağda seyircilerini şaşırtmış ve hayranlık duymalarına yol açmıştır. Hıristiyan dünyası bu cüretli kubbenin yapımını insan üstü güçlere bağlamış ve bu durum, dinî inanç ile birleşince, Ayasofya Ortaçağ mistizmasının eşine erişilmez bir sembolü olmuştur. Ortodoks inancında semavî âlemi temsil eden kubbe, burada en yüceleştirilmiş görünümüne kavuşmuş, bu kubbenin, «sanki boşlukta yüzdüğüne» inanılmıştır. Böylece hıristiyanlar için Ayasofya, adının maddeleşmiş bir belirtisi olarak kabul edilegelmiştir. Ortaçağ insanının bu görüşü, günümüze kadar insanları aynı gücle tesiri altında bırakabilmiş ve Ayasofya'yı inceleyen yabancı ilim adamları da çok defa bu görüşleri paylaşmaktan kendilerini alamamışlardır.

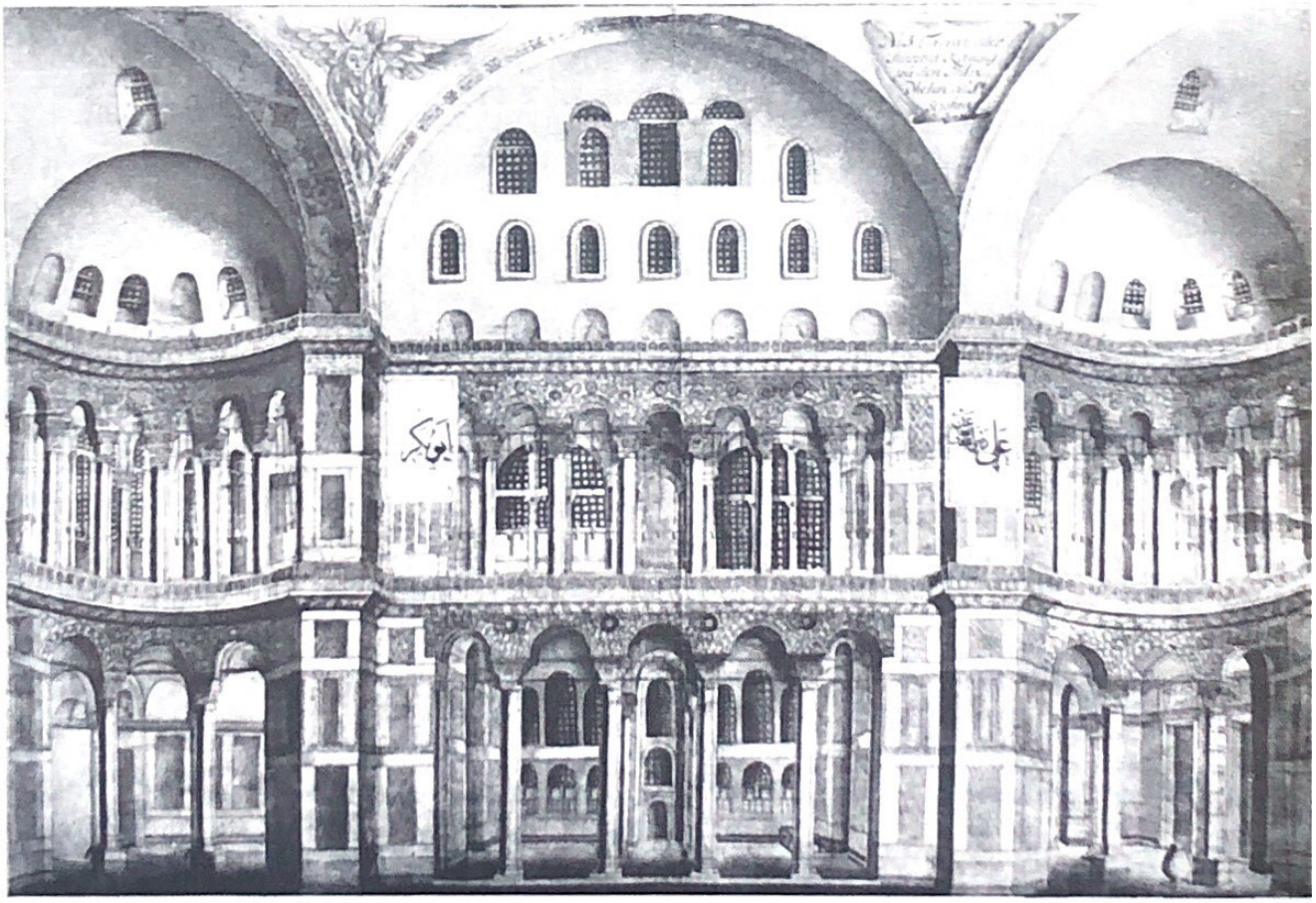
Ayasofya'nın ilk yapıları :

İmparator I. Konstantinos (324 - 337) Hıristiyanlığı meşru bir inanç olarak resmen ilân ettikten sonra, her tarafta büyük kiliseler yapımına başlanmıştır. Konstantinos'un bu hoşgörüsünden dolayı bir çok kilisenin kurucusu olduğu iddia edilmiştir. Fakat bu söylentilerin en eskisi VII. yüzyıldan daha eskiye gitmez. Halbuki, 380 - 440 yılları arasında İstanbul'da yaşayan Kilise tarihi yazarı Sokrates, Ayasofya'nın ilk yapısının İmparator Konstantios (337 - 361) tarafından yapıldığını bildirir. Zaten I. Konstantinos'un hayatını yazan Evsebios (260 - 339 yılları arası) da onun böyle bir kilise yaptırttığından hiç söz etmez. Ayasofya'nın ilk yapısının açılış töreni 15 Şubat 360 günü yapıldı. Bu herhalde, o dönemin bütün dinî yapıları gibi, üstü ahşap çatı ile örtülmüş, uzunluğuna gelişen bir kilise, yâni bir basilika idi. Bu ilk binanın fazla uzun ömürlü olmadığı bi-

Ayasofya'nın enine kesiti (Antoniades'den). A transverse cross section of the Hagia Sophia (from Antoniades).

Ayasofya'nın içden bir yan tarafı, 1710'da (Loos'un desenlerinden). An interior view of one side of the Hagia Sophia in 1710 (from Loos's drawings).

linir. İstanbul Patriği İoannes Khrysostomos İmparator Arkadios (395 - 408)'un karısı Evdokia ile devamlı bir çatışma halinde idi. Kilisenin dışında ve yakınında İmparatoriçenin gümüş kaplamalı bir heykelinin dikilmesi yüzünden çıkan bir anlaşmazlık sonunda Khrysostomos 20 Haziran 404'de İç Anadolu'ya sürgün edildiğinde, patlak veren bir ayaklanmada kilise kısmen yandı. Onarım, ancak II. Theodosios (408 - 450) zamanında bitti ve açılış 10 Ekim 415'de yapıldı. Fakat bu yeni bina da ancak bir yüz yıldan az fazla ayakta durdu. 1935 yılında, A. M. Schneider (1896 - 1952) tarafından Ayasofya'nın batı tarafında avluda yapılan kazıda, mermerden büyük parçalar bulunmuştur. Üzerleri işlenmiş olan ve on iki Havvari'yi temsil eden kuzu kabartmaları ile süslü bir frize sahip bulunan bu parçaların abidevi ölçüde muhteşem bir girişe ait oldukları anlaşılmıştır. Schneider'in görüşüne göre bunlar, II. Theodosios tarafından yaptırılan basilika'nın giriş cephesinin kalıntılarıdır. Bugün bu parçaları avluda görmek mümkündür. Burada ayrıca, 1500 yıl içinde toprak seviyesinin ne derecede yükselmiş olduğu da fark edilir.

İmparator İustinianos (527 - 565) aleyhine 13 Ocak 532' de başlayan ve Nika ayaklanması olarak adlandırılan büyük kargaşada çıkan yangında, (13 - 14 Ocak gecesi) kilise ikinci defa olarak yandı. Ayaklanma bastırılıp, İustinianos durumunu sağlamlaştırınca, derhal kilisenin yeniden yapımına girişti. Bu İmparatorun hayatı ve yapıları hakkında birçok eser yazmış olan Prokopios (500 - 562'e doğru), çalışmalara 23 Şubat günü başlandığını yazar. Bugün görülen yapı işte bu tarihte yapımına girişilendir.

1946 yılından itibaren Ayasofya'nın içinde ve yakın çevresinde kazılar ve araştırmalar yapan Muzaffer Ramazanoğlu (1901 - 1958) bir takım yeni görüşler ortaya atmış ve I. Konstantinos'un inşa ettirdiği basilikanın Aya Eirene'nin güneyinde olduğunu, Konstantios'un ise bunu büyütüp üç nefli ve kuzeye dönük bir basilika biçimine soktuğunu iddia etmiştir. Aynı görüşlere göre, II. Theodosios bu basilikanın güney kısmının üstünde yeni kiliseyi yaptırmış olup, şimdi görülen iç ve dış narthexler, bunun orta ve bir yan nefinin üstünde bulunmaktadır. Nihayet İustinianos'un kilisesi yani şimdiki Ayasofya bu kalıntıların üstüne kurulmuştur; 1935'de bulunan mermer giriş ise bir Pagan mabedinin parçalarıdır. Ancak bu görüşler hiç taraftar bulmadığı gibi, iddiaların çoğu inandırıcı olamamıştır. Yalnız şu var ki, Ramazanoğlu'nun kazılarında arkeoloji bakımından çok önemli buluntular elde edilmiştir. Bunların yeteri kadar tanıtılmadan kalmaları üzücüdür.

Kuzey ve güney galerilerden kubbe baskısını karşılayan tonoz, kemer ve sütunlar.
The vault, arch and columns receiving the thrust of the dome in the north and south galleries.

Ayasofya'nın yapımı :

Yeniden kurulacak kilise için İmparator İustinianos, Batı Anadolu'lu iki mimarı görevlendirmişti. Bunlardan biri Miletos (Söke yakınında Balat)'lu İsidoros, diğeri ise Tralles (= Aydın)'lı Anthemios idi. Bu sonuncunun pek çok sayıdaki kardeşlerinden biri Metrodoros ünlü bir gramerci,

diğeri Olympios bir hukukçu, Dioskoros ile Alexandros da, çağının en tanınmış hekimlerinden idi. İsidoros'un ise, İlkçağın büyük matematikçisi Arkhimedes'in yazılarını topladığı ve onun sayesinde bunların günümüze kadar geldiği bilinir. Ayrıca gerek Anthemios gerek İsidoros, teknik konularda bazı yazılar da bırakmışlardı.

İustinianos, bu yeni kilise için İmparatorluğun herbir tarafından malzeme getirtti. Bilhassa putperest mabetlerinin sütunları İstanbul'a taşındı. Bunlar arasında Ephesos' daki Artemis mabedinin sütunları da bulunuyordu. Çeşitli renklerdeki taşların çıktığı ocakların en uzakta bulunanlarından (Mısır, Teselya gibi) dahi taş getirtilmekten kaçınılmadı. Eski bir kaynağın haber verdiğine göre, yapım için yüz ustabaşının idaresinde onbin amele çalışmıştı. Yeni bir plâna göre yürütülen inşaat beş yıl sürdü. Nihayet tamamlanan kilisenin açılışı 27 Aralık 537 günü yapıldı. İustinianos, bu törende, «Bana böyle bir ibadet yeri yapabilme imkânını sağladığı için Tanrı'ya şükürler olsun» demişti. Şu bir gerçek ki, binanın her şeyi o sıralarda tamamlanmış değildi. Nitekim içindeki mozaik süsleme ancak, II. Justinos (565 - 578) yıllarında bitirilmiştir. Ayasofya yapıldığında, «kaplanamaz, sınırlanamaz bir boşluk, çevrelenemeyen Kosmos (Kâinat = Evren)'un» bir sembolü olarak görülmüştü. Kubbe, «erişilmez bir sınırsızlık, mozaikler ve renkli taşlarla kaplı duvarlar, çayırları, ormanları, denizleri» temsil eden yeryüzü olarak kabul ediliyordu. Böylece Ayasofya Erken Hıristiyan mistisizmasında yüceleştirilmişti.

Mimarisindeki yenilik, kubbesinin büyüklüğü ile bunun yaratılmasındaki cüret ve iç süslemesindeki ihtişam bakımından hayranlıkları çeken Ayasofya, statik bakımdan tam oturmamıştı. 553 yılı Ağustos'u ile 14 Aralık 557'de olan depremlerde büyük kubbe ile doğudaki yarım kubbenin çatladığının görülmesi üzerine onarıma geçilmişti. Fakat 7 Mayıs 558 günü kubbenin büyük bir parçası çöktü. Kilisenin ortasına yığılan enkaz altında sunak masası, bunu örten kiborion ve ambon (vâaz kürsüsü) parçalandı. İmparator İustinianos, derhal onarıma girişilmesini istemiş ve İsidoros'un yeğeni Genç İsidoros inşaatın yürütülmesi ile görevlendirilmişti. Bu mimar kubbeyi otuz ayak (7 m. kadar) yükselterek daha hafif malzemeden yaptı. Yeniden açılış ise 23 Aralık 562'de oldu. Bu ikinci açılış töreni münasebetiyle, Pavlos Silentiarios adında bir saray görevlisi, Ayasofya'nın büyüklük, güzellik ve ihtişamını anlatan manzum gayet uzun bir destan yazmıştır. **Ekphrasis** denilen bu övgü, VI. yüzyıl Ayasofya'sının mimari ve dekorasyon özelliklerini etraflı surette, fakat abartarak anlatan önemli ve değerli bir kaynaktır.

Bizans tarihi boyunca Ayasofya :

Ayasofya, Bizans'ın bütün tarihi boyunca olaylarda yer almış, İmparatorlar burada taç giymiş, zaferler burada kutlanmış, büyük suçlular kilisenin dokunulmazlığı olduğu için buraya sığınmışlar, İstanbul'a gelen çeşitli milletlerden yabancılar hayranlıkla bu büyük yapıyı ziyaret etmişlerdir. Bu sıralarda kilisenin hizmetini gören din adamlarının sayısı 600 olarak bildirilir. Bizans tarihinde önemli bir olay olan 726'dan 842'ye kadar süren «Resim düşmanlığı» **(İkonoklasma)** döneminde ise Ayasofya'daki bütün dini resimlerin kaldırılmış olduğu bilinir. Bu cereyanın en kuvvetli taraftarlarından İmparator Theophilos (829 - 842), Ayasofya'ya değer vermekten geri kalmadığını ispat etmek için, Antik çağa ait bir binadan kalmış olan çok güzel, tunçdan iki kapı kanadını güney taraftaki girişe taktırmıştır. Bugün hâlâ duran bu kanatların yüzlerinde İmparatorun adını veren markalar (monogram) görülür.

Ayasofya 859'da büyük bir yangın geçirdi. Fakat en büyük zararı 8 Ocak 869 depreminde gördü. Batı'daki yarım kubbelerden biri yıkıldı. İmparator I. Basileios (867 - 886) derhal gerekli onarımları yaptırdı. Yine bu yıllarda (865?) Venedik doju Orso Partetsipatio, Bizans İmparatoruna Ayasofya'ya asılması için hediye olarak bir çan göndermişti. 1678'de İstanbul'a gelen Grelot'nun yayınladığı gravürde, binanın Batı cephesinde görülen kulenin, bu çan için yapılan kule olduğu sanılmaktadır. 989 yılının 25 - 26 Ekim gecesi olan bir deprem, binanın birçok kısımları ile büyük kubbenin yıkılmasına sebep oldu. Bu sırada Bizans tahtında olan İmparator II. Basileios (976 - 1025) altı yıl süren ve Tiridat adında Ermeni asıllı bir mimar tarafından yürütülen bir onarım sonunda kiliseyi eski haline getirdi ve bina 13 Mayıs 994'de yeniden ibadete açıldı. Onarımın bu kadar uzun sürmesi depremin bıraktığı izlerin ne derece de büyük ve önemli olduğunu gösterir. X. yüzyıl içlerinde Bizans'a esir olarak gelen bir Arap, Harun İbn Yahya, Ayasofya'nın bir köşesinde yükselen bir «vakit gösterme aracı»ndan kısaca bahseder. Kilisenin, güney - batı köşesinde olan bu **Horologion'**un içindeki bir mekanizma, her saat başı küçük bir kapağın açılarak bir kuklanın dışarı çıkmasını sağlıyordu. Sonra, sırası ile başka kapaklardan başka kuklalar çıkıyordu.

Ayasofya, bütün Bizans âleminin en büyük dinî merkezi olduğundan, İmparator ve Patriğin katıldığı törenlerin büyük bir bölümü burada cereyan ediyordu. X. yüzyılda önemli bir kaynak olan bir **Törenler Kitabı** yazmış olan İmparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos (913 - 959), bu eserinde bu törenlerin bütün ayrıntılarını etraflı suret-

Orta nef ve apsis'e bakış. A view of the central nave and the apse.

te anlatır. Ayrıca Patrikhane Ayasofya'nın komşusu olmakla beraber, büyük dinî toplantılar, kilisenin üst katındaki güney'de uzanan galeride yapılıyordu. Bu toplantılardan 1166'da yapılanda, alınan karar bir ferman halinde mermer levhalara işlenerek, narthex kısmında duvara yapıştırılmıştı. Padişah II. Selim (1566 - 1574) zamanına kadar yerinde duran bu levhalar, 1566'da kaldırılıp ters çevrilerek Kanunî Süleyman'ın türbesinin saçağında kullanılmıştır. Tamir sı-

rasında bir kısmı 1960'da bulunan levhaların kopyaları Ayasofya'daki eski yerlerine konulmuştur.

Dördüncü Haçlı seferi, Kudüs'e karşı gidecek iken, 1203'de yol değiştirip İstanbul'a geldiğinde, onlara borçlu olan IV. Alexios, Ayasofya'nın değerli bazı eşyasını Lâtinlere vermek zorunda kalmıştı. 1204'de Haçlı ordusuna mensup Lâtinler şehri ele geçirdiklerinde, kilise yağmaya uğradıktan başka, burada ilk kargaşa günlerinde bazı çirkin olaylar da oldu. Meryem sunağı parçalandı, dinî törenlerde kullanılan kupalarda şarap içildi, yağmalanan eşyayı yükleyebilmek için hayvanlar kilisenin içine kadar sokuldu. Hatta Bizanslı Niketas'a inanmak gerekirse, bir fahişe, kürsüye çıkıp şarkı söylemiş ve dansetmiştir. Bu arada, «Gerçek haçın parçası», İsa'nın mezarından bir taş, Meryem'in sütü, İsa'nın kefeni, birçok azizlerin kemikleri gibi, değerli mahfazalar içinde saklanan birçok kutsal eşya (rölik) da Ayasofya'dan alınarak Batı'daki kiliselere yollanmıştır.

İlk taşkınlıklar durulduktan sonra, Ayasofya, Venedikliler tarafından ele geçirilmiştir. Buranın idaresini diğer katoliklere vermediklerinden aralarında tartışmalar olmasına rağmen 1261'e kadar süren Lâtin işgali sırasında beş İmparator burada taç giymiştir. Ayasofya'nın yukarı kat galerisinde yerde görülen Henricus Dandolo yazılı taşın da İstanbul'un Bizans'ın elinden alınması için çok uğraşan ve burada ölen Venedik dojunun mezarı olduğuna inanılır. Ancak bu yazının geçen yüzyıldaki onarım sırasında (1847-1849), Dandolo'nun hatırasını yaşatmak gayesiyle sembolik bir mezar yeri uydurmak için buraya kazındığı da söylenmektedir. 1261'de Bizanslılar şehri geri alıp, İmparatorluğu ihya ettiklerinde Ayasofya oldukça yıpranmış bir halde idi. Büyük ihtimal ile Batı'daki dört destek payandası bu sırada yapılmıştır. II. Andronikos (1282-1328), 1317'de yapının doğu ve kuzey taraflarının tehlikeli durumunu önlemek için buralara destek payandaları yaptırtmıştı. 1344 Ekim'indeki şiddetli deprem Ayasofya'da yeniden bazı çatlaklar meydana getirmiş, fakat çöküntü 19 Mayıs 1346'da olmuştur. Kubbenin bir kısmı ile doğu kemeri ve bazı bölümler yıkılmıştır. Bu sırada Bizans İmparatorluğu, onarım masraflarını karşılayacak durumda olmadığından kilise bir süre kapalı kalmış, 1354'de özel bir vergi toplamak ve bazı yardımlar almak suretiyle, onarımlar yapılabilmiştir. Bu işleri Astras ile Peralta adında iki Lâtin mimarının yürüttükleri bilinir. İstanbul'un 1453'de Türkler tarafından fethinden az önce, Ayasofya'da bazı onarımlar yapmak üzere, Ali Neccar adında bir Türk mimarının gönderilmiş olduğu yolundaki söylentinin ne derece gerçek olduğu, anlaşılamamıştır.

İstanbul'a XV. yüzyılın ilk yarısı içinde gelen Batılı seyyahlar Ayasofya'nın artık bakımsız ve perişan olduğunu bildirirler. 1403'de Semerkand'e elçi olarak giden İspanyol Ruy Gonzales de Clavijo, kilisenin etrafının harabelerle çevrili olduğunu yazmıştı. Birçok kapı ise düşmüştü. İstanbul 29 Mayıs 1453'de feth olunup, Fatih II. Mehmed şehre girdiğinde Tâcizâde Cafer Çelebi ile Tursun (Tûr-ı Sînâ) Bey'in yazdıklarına göre, doğru Ayasofya'ya gitmiş, hatta kubbenin üstüne kadar çıkmıştır. Fetihde bizzat bulunmuş olan Tursun Bey, Fatih'in kilisenin etrafını çok harap ve bakımsız bulduğunu bildirir. Aynı kaynaktan öğrenildiğine göre, Fatih meşhur farsça beyiti Ayasofya'nın durumunun üzerine söylemiştir :

Perde - dârî mî - küned der tâk - ı kisrâ ankebût

Bûm nevbet mî - zened der kal'a - i Efrâsiyâb

(Örümcek kisrâ'nın tâkında perdedarlık yapıyor

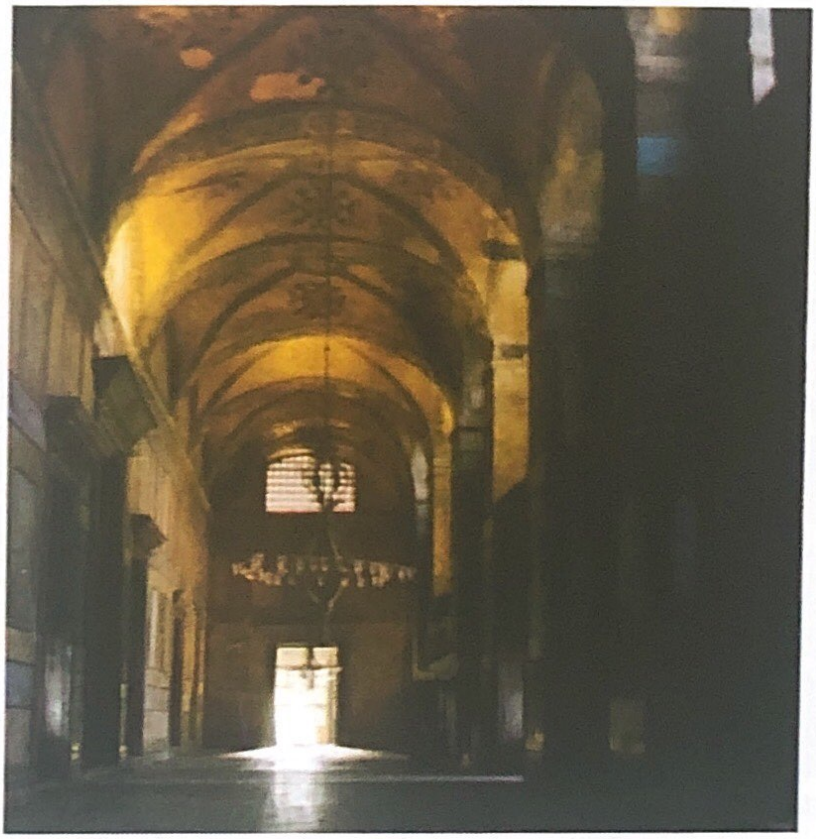
Baykuş Efrâsiyâb'ın kalesinde nevbet vuruyor)

Gerekli temizlik yapıldıktan sonra burası camie çevrilmiş ve genç Padişah ilk Cuma namazını artık **Ayasofya cami-i kebir'i** olan bu mabette kılmış, onun adına burada ilk hutbe okunmuştur. Bundan itibaren de Ayasofya'nın Türk dönemi başlamış oldu. XVI. yüzyıl tarihçilerinden Gelibolulu Âli'nin **Künhü'l - ahbar**'da bildirdiğine göre, Fetihin hemen arkasından Fatih, Ayasofya hakkındaki bütün Bizans yazmalarını toplatarak, bunları Türkçeye çevirtmiştir. Yazma olarak pekçok kütüphanede rastlanan **Tarih-i bina-i Aya Sofia** başlıklı risalelerin hepsinin özünün Bizans çağında yazılan İstanbul tarihlerinin **(Patria)**, Ayasofya'dan bahseden ve **Diegesis** olarak adlandırılan bir bölümüne dayandığını ispatlamıştır.

II

AYASOFYA'NIN MİMARİSİ

Erken hıristiyan döneminin ibadet yerleri, bazen çok büyük ölçülerde olan basilika tipi yapılardı. Bunlar genellikle uzunlamasına iki sütun dizisi ile ayrılmış üç nef, bazen ise beş neften meydana gelmiş binalar olup üstleri çifte meyilli ahşap bir çatı ile örtülü oluyordu. İstanbul'da bu yapı tipinin 461 yılında yapılmış güzel bir örneği Yedikule'de İmrahor İlyas Bey Camii olan eski Studios manastırı kilisesidir. Dinî mimaride Erken Hıristiyan sanatı ikinci bir yapı tipini daha benimsemişti. Bunlar İlkçağ mimarisinin hamamlarının bazı mekânları ile mezar yapılarından **(mausoleum)** ilham alınan merkezî plânlı yapılardı.

İç narthex'den bir görünümü.
A view from the inner narthex.

Bu tip yapıları Hıristiyan mimarisi vaftizhane ve **martyrium**'larda kullanmıştı. Merkezî plânlı yapılar bir merkez etrafında toplanan yuvarlak veya kare bir mekândan ibaret olup, üstü, binanın bütününe hâkim olan bir kubbe ile örtülü oluyordu. Bu tip yapıların İstanbul'da güzel bir örneği de 530 yılına doğru yapılmış olan ve Fetihden az sonra Küçük Ayasofya Camii olan Sergios ve Bakkhos kilisesidir. Bu biri uzun diğeri merkezî, birbirinin zıttı iki ayrı mekân anlayışını Hıristiyan mimarlığı tek yapıda kaynaştırmayı düşünerek, basilikaların, mihraba **(apsis)** komşu bölümünde bir kubbe yapmayı denemişdi. Zemin plânı bir basilika biçiminde tasarlanmış, fakat orta mekânına hâkim bir kubbe yapılmış kiliselerin ilk denemeleri Anadolu'da meydana getirilmişti. Bu denemelerin en büyüğü ve iddialısı ise iki Batı Anadolulu mimarın eseri olan Ayasofya oldu. Bu yapı narthex ve apsis hariç içten 73 m. 50 uzunluğunda ve 69 m. 50 genişliğindedir. Apsis ise dıştan 6 m. dışarı taşar. İçden, dış narthex'den apsisin ucuna kadar uzunluk 92 m. 25'i bulmaktadır. Bunlara ayrıca ortalama 1 m. kadar olan duvar kalınlıkları da eklenebilir. Böylece Ayasofya Hıristiyan âleminin uzun süre en büyük ölçülü ibadet yeri olarak kalmıştır.

Ayasofya'nın dış görünüşü. An exterior view of the Hagia Sophia.

Avlu :

Zemin plânı bakımından İustinianos'un Ayasofyası bir basilika gibi düşünülmüştü. Batı tarafında sütunlu revaklara sahip bir avlu bulunuyor, bunun ortasını **Phiale** denilen bir şadırvan süslüyordu. Biribirlerine kemerler ile bağlanmış avlu sütunlarından, güney-batı köşede olan dizi, eski bir fotoğraftan anlaşıldığına göre, 1870'lerde bile henüz ayakta idi. Bugünkü toprak seviyesinden çok daha aşağıda olan esas avlu tabanı herhalde şimdiki Alemdar Caddesi altına doğru uzanıyordu. Avlunun batısından, Sultan I. Mahmud'un yaptırttığı şadırvan ile sübyan mektebinin bulunduğu yerlerde de Bizans döneminde Patrikhanenin olduğu yolunda bir görüş ileri sürülmektedir.

Narthex'ler :

Avludan ilk girildiğinde üzerleri çapraz tonozlarla örtülü dokuz bölümlü bir dış **narthex** vardı. Bugün hiçbir dekorasyonu ve mimarî özelliği olmayan içten 5 m. 75 genişliğindeki bu mekânda Bizans taş eserlerinden küçük bir koleksiyon teşhir edilmektedir. Dış narthex'den beş kapı vasıtasiyle, Ayasofya'nın 9 m. 55 enindeki esas iç narthexine

geçilir. Diğerinden daha yüksek ve süslemesi bakımından çok zengin olan bu kısım, eksene paralel atılmış kemerlerle ayrılan yine dokuz bölüm halindedir. Narthex'in kuzey ucundaki mekân ise yukarı kata çıkışı sağlayan rampalara geçit vermektedir. İç narthex'in güney ucundaki kapı **Horologion kapısı** olarak adlandırılıyordu. Bazı törenlerde İmparator buradan Ayasofya'ya girdiğinden önemli bir geçit yeriydi. Dehlizin sol tarafında «vakit gösteren aracın» olduğu **horologion** yükseliyordu. Bu dehlizin bugün hâlâ duran kabartma motiflerle süslü tunç kapı kanatları Theophilos'un 838'de koydurttuğu antik kapılardır. Bu dehlizin, narthex'e açılan girişinin üstünü ise, Meryeme İstanbul modelini sunan I. Konstantinos ile Ayasofya'nın modelini sunan İustinianos'un resimlerinden meydana gelmiş mozaik kompozisyon süsler. Bu mozaiğin buraya işlenmiş olması da, bu girişin Bizans çağındaki önemini vurgular. Bu dehlizin bitişiğinde yukarı kata çıkışı sağlayan rampa bulunmaktadır.

Narthex'in her bölümünden birer kapı, esas mekâna geçit vermektedir. Bunlardan ortada bulunan üç tanesi İmparator kapıları **(Basilikai pylai)** olarak adlandırılmıştı ve yalnız hükümdarın girişine mahsustu. En büyük orta kapının eşiğinde İmparatorlar ancak yere secde ettikten sonra içeri geçerlerdi. Bu orta kapının üstündeki mozaikte de böyle secde etmiş bir İmparator görülür. Gerek dış narthex'den iç narthex'e, gerek buradan esas mekâna geçit veren ve İustinianos döneminden kaldıkları bilinen kapıların kanatları da meşe ağacından yapılıp, üzerleri tunç levhalar ile kaplanmıştır. Bunların satıhlarında, kabartma olarak bir çanaktan çıkan stilize bitkiler veya haçlar işlenmiştir. Kilise cami haline getirildiğinde bu haçların dikey çubukları bırakılmış, sadece yatay kolları kaldırılmıştır. Ortadaki en büyük kapının üst sövesi de madenden bir sandık biçiminde yapılmış olduğundan, bu bir efsanenin doğmasına yol açmıştır. Bunun tam ortasında kemer içinde bir koltuk kabartması yer alır. Bu sanıldığı gibi, Mahşer günü yüce hâkim için hazırlanmış Kudsal taht **(Hetoimasia)** değildir. Üzerine bir güvercinin indiği bu tahtın üzerindeki açık bir kitaba, İoannes **İncil**'inden (x, 7) şu sözler işlenmiştir: «Ben koyunların kapısıyım... Eğer bir kimse benden girerse, kurtulur, girer, çıkar ve otlak bulur». İç narthex'in tonozlarına altın zemin üzerine geometrik motifli mozaikler işlenmiştir. Yan duvarların yapı malzemesi ise, ince mermer çubuklar ile sınırlanmış, renkli taş levhalar ile kaplanarak gizlenmiştir. Ayrıca, duvarlar ile kemer ve tonoz başlangıcını ayıran bölge, kakma tekniğinde **(opus sectile)** yapılmış renkli bir friz ve İlkçağ sanatından gelen dışarı taşkın derin oyuklarla bezenmiş ikinci bir frizle be-

lirtilmiştir. İç narthex, böylece Ayasofya'nın ilk yapıldığındaki ihtişamını özetleyen bir mekân durumundadır.

Vaftizhane :

Horologion kapısının dışında Ayasofya'nın güney tarafında, kilisenin en önemli ek binası olan vaftizhanesi **(baptisterion)** yer alır. Bu kare plânlı ve köşelerdeki exedra' lar ile sekizgene dönüşen, üstü bir kubbe ile örtülü küçük bina ile Ayasofya arasında ufak bir avlu vardır. Bazı teknik izler, bu vaftizhanenin, esas yapıdan daha eski olabileceğini gösterir gibidir. Fetihden sonra camiin kandil yağlarının deposu olarak kullanılan bu vaftizhane 1639'da Sultan I. Mustafa'nın türbesi yapılmış, 1648'de Sultan İbrahim de buraya gömülmüştür. Vaftizhane türbeye dönüştürülürken, yerinden çıkarılan tek mermer kitlesinden oyulmuş, 3 m. 20 uzunluk 2 m. 50 genişliğindeki muazzam vaftiz havuzu, 1639'da dışarı çıkarılarak, aradaki küçük avluya konulmuştur. Bugün hâlâ oradadır.

Orta nef :

Ayasofya'nın ana mekânı **(naos)**, iki tarafında dört büyük paye ve bunların aralarında yer alan sütunlar ile yan neflerden ayrılmıştır. Mimarlar Ayasofya'nın projesinde klâsik ve geleneklere daha uygun olan «uzun yapı» **(basilika)** şemasına bağlı kaldıklarından, orta nef batı-doğu ekseni üzerinde ileriye doğru gelişmiştir. Fakat bu mekânı örtmek için tam ortada büyük bir kubbe yapmışlardır. Bugün zeminden yüksekliği 55 m. olan bu kubbe tam yuvarlak olmayıp hafif elips biçimindedir, çapının ölçüleri iki eksene göre farklı olup, 31 m. 24 ile 32 m. 81 arasında değişmektedir. İlk yapıldığında bu kubbenin dört kemer üzerinde köşe bingileri **(pendentif)** ile bir bütün teşkil eden, adeta rüzgârdan şişmiş bir yelken biçiminde olduğu anlaşılmaktadır. Roma mimarisi, kabuğu ile bingileri bir bütün halinde olan kubbeler yapıyordu. Nitekim Antalya yakınında Side'de Doğu Mausoleum'u olarak adlandırılan M.S. III. yüzyıla ait mezar binasının da böyle bir kubbesi vardı. Ancak fazla yayvan ve basık olan bu kubbe 558'de yıkılmış ve yerine şimdi görülen, eskisinden daha yüksek olan 40 kaburgalı ve 40 pencereli kubbe yapılmış o vakte kadar mimaride başlıbaşına bir yapı unsuru olarak pek kullanılmayan küresel üçgen biçiminde bingi **(pendentif)**, kareden kubbe yuvarlağına geçişin en önemli yardımcısı olarak mimarideki yerini almıştır.

Yapıldığından itibaren seyirciler üzerinde büyük tesir bırakan bu kubbenin statik bakımdan, baskısının karşılan-

:ması çok problem yaratıyordu. Kubbenin üzerine oturduğu dört büyük kemer böyle bir ağırlığı karşılamağa yeterli değildi. Bunun için başka çözümler de bulunmuştu. Uzun bir mekân olan orta nefin üstünü kapatmak için doğu - batı ekseni üzerinde yapılan iki büyük yarım kubbe aynı zamanda ana kubbenin bu yönlerdeki baskısını ikiye bölerek karşılıyordu. Baskı her yarım kubbede üçe bölünmek suretiyle daha da azaltılmıştır. Bunun için doğuda ve batıda ikişer exedra yapılmış, ortalarda ise doğuda apsis yarım kubbesi, batıda ise geniş bir kemer meydana getirilmiştir. Bu sistem ana kubbe ağırlığının doğu - batı ekseni üzerinde dağıtılarak dış duvarlara kadar getirilmesini, buradan da zemine indirilmesini sağlamıştır. Ancak bunun statik yetersizliği, Ayasofya'nın batı ve doğu cephelerine zaman zaman destekleyici payandaların yapılmasını da gerektirmiştir.

Kubbenin baskısı kuzey-güney ekseni üzerinde, aynı sistemin uygulanması ile karşılanabilir ve Ayasofya tam merkezi plânlı bir yapı olurdu. Fakat mimarlar, Hıristiyan dinî bina geleneklerine bağlı kaldıklarından, basilika şemasını bozmak istememişler ve iki yana inen baskıları yarım kubbeler ile değil, sütunlar, kemerler ve tonozlar ile karşılamağı tercih etmişlerdir. Bu çözümün başarılı olduğu söylenemez. Büyük kubbenin gittikçe tehlikeli durum alan baskısının, yanlardaki duvarları çatlatması ve buradaki taşıyıcı sütunların dikeyliği kaybetmeleri karşısında, kuzey ve güney yan cephelerini dışarıdan çok masif payandalar ile desteklemek kaçınılmaz bir çare olmuştur. Bu da, yapıya dışardan hantal bir görünüm vermiştir.

Taşıyıcı büyük payelerin renkli taş levhalar ile kaplanması, bunları adeta gözlerden gizlediğinden, orta nef aydınlık, geniş, büyük bir mekân halini almış ve bunun üzerindeki muazzam kubbenin seyirciler üzerindeki tesiri daha da güçlenmiştir. Doğu yarım kubbenin altında büyük bir vaâz kürsüsü **(ambon)** bulunuyordu.

Ayasofya'nın orta nefi iki yanlardaki büyük kemerlerin içini kapatan üst duvarlarda **(tympanon)** açılmış pencereler ile kubbe pencerelerinden aydınlanmaktadır. Bu geniş sahanın zemini bugün dikdörtgen büyük mermer levhalar ile kaplıdır. Fakat bunun yapının esas tabanı olmadığı, Ramazanoğlu'nun 1947 - 50 yıllarında yaptığı kazılarda anlaşılmıştır. Kuzey - doğudaki pandantif 1346'da yıkıldığında onun enkazı altında ezilen ve göçen esas mermer döşeme bugünkü kaplamanın altında bulunmuştur. Uzun süre görülebilen bu durum sonra üstü tekrar örtülerek kapatılmıştır. Bugün naos'un sağ tarafında, kare bir sahanın içine renkli taşlardan yuvarlaklar kesilerek yapılmış bir süsleme görülür. Ayasofya'nın ilk yapılışındaki itina ve ihtişama

uymayan bu yerin, kâinatın (Kosmos - evren) bir sembolü olarak görmek isteyen bir hipotez ortaya atılmıştır. Bu görüşe göre ortadaki büyük yuvarlak dünya, etrafını çeviren 12 küçük yuvarlak burçlar, doğuda bulunan üç küçük yuvarlar ise Tanrı, İsa ve Kutsal Ruh üçlemesine işarettir. Ancak bu görüşün hiçbir sağlam dayanağa sahip olmadığı anlaşılmıştır. Bu, bin yıllarından sonra Bizans kiliselerinin döşeme süslemesinde çok kullanılan yuvarlak zencerekli veya geçmeli **(entrelac)** taş bezemenin, güzel sayılamayacak bir örneğidir. Bu tip döşemelerin en zenginlerinden biri İstanbul'da Pantokratoros İsa manastırı kilisesinde (Zeyrek Kilise Camii), başkaları ise İznik ve Trabzon Ayasofya'larında bulunmuştur. Bu küçük süslemenin, bir yerlerden çıkarılmış parçaların biraz beceriksizce birleştirilmesi suretiyle geç bir devirde yapılmış olduğu daha inandırıcıdır. **Omphalos** adı verilen bu yer, bazı kaynaklardan öğrenildiğine göre Bizans'ın son yıllarında İmparatorların taç giymesine tahsis edilmişti.

Orta nefi yanlarından ayıran paye ve sütunların zengin bir biçimde bezenmiş oldukları görülür. Zamanla bu, renkli taşlardan yontulmuş ve uzak yerlerdeki mabetlerden getirilmiş sütunların, madenden kalın çemberlerle dayanıklı duruma sokulmaları gerekmiştir. Bunların başlıkları kuvvetli gölge - ışık tesirlerine sahip olmaları için, yaprak motiflerinin araları matkapla oyulmuş ve VI. yüzyıl için çok karakteristik olan tiptedir. Eski İyon başlıkları gibi volütlü olmakla beraber, bunlar «sepet biçiminde» yeni bir tip oluşturmuştur. Dikenli akantus yapraklarının ortasında ise madalyonların içlerine İustinianos'un adını veren markalar (monogram) işlenmiştir. Bütün duvar yüzleri ve ağır taşıyıcı payeler, damarlı mermerler ve başka renkli taşlardan cilâlı levhalar ile kaplanmıştır. Bunları ince mermer çıtalar veya daha geniş oymalı bordürler sınırlar. Damarlı levhalarda ise, aynı taştan biçilen tabakaların bitiştirilmesi suretiyle şekiller meydana getirilmişti. Halk bunlarda bir takım figürlerin, bu arada şeytanın resmini gördüğünü sanır. Bazı levhalarda ise kabartma olarak yunus balıkları işlenmiştir. En zengin süsleme ise sütunların üstlerindeki kemerlerin aralarında görülür. Burada satıhlar sık dal kıvrımları ile doldurulmuş ve bu renkli bezeme kakma **(incrustation)** tekniğinde yapılmıştır. İki katın ayırımını vurgulayan konsollu friz ise tamamen İlkçağ yapı sanatının motiflerine dayanmaktadır.

Bema ve apsis :

Orta nefin Doğudaki yarım kubbenin altına isabet eden bölümü **solea** olarak adlandırılmıştı. Bizans döneminde

Ayasofya'nın doğudan görünüşü.

The eastern facade of the Hagia Sophia.

ambon'un yarısı burada yer alıyordu. Kilisenin orta nefinden bir korkuluk ile ayrılan **solea**'nın döşemesi altında, Ayasofya'ya kaldırıldıkları bilinen bazı kudsal eşya ile bazı azizlerin röliklerinin muhafaza edildikleri bilinir. Solea, yine bir korkuluk ile **bema**'dan ayrılmıştı. Bema'nın ortasında sunak masası **(Hagia trapeza)** bulunuyordu. Bema'dan sonra yarım yuvarlak bir çıkıntı teşkil eden apsis'in içinde ise **(kuklin)** kademeler halinde ortada Patrik olmak üzere kilise ileri gelenlerinin oturmalarına mahsus **synthronon** bulunuyordu.

Yan nefler :

Ayasofya'nın, büyük payeler ve bunların arasına dikilen çeşitli yerlerden devşirme malzeme olarak getirildikleri bilinen sütunlar ile ayrılan yan nefleri ise, Orta nefin ihtişamını arttırmak bahasına âdeta harcanmış mekânlardır. Bunlar ana kubbe ve yarım kubbelerin baskısını karşılayacak kemerler ve sütunlar yüzünden çapraşık bir mimari düzene sahip olmuşlardır. Yan neflerden birinin bir bölümü **mutatorion** olarak adlandırılmıştı. Burası, dinî tören sırasında sık sık kıyafet ve başlık değiştiren İmparatora mahsus küçük bir daire idi. Ayasofya'nın güney cephesi dışında Patrikhane ve Augusteon meydanı bulunduğundan, İmparator, Patrik, Saray ileri gelenleri genellikle kiliseye buradaki kapılardan giriyor ve güney yan nefine geçiyorlardı. Böylece İmparatorun **mutatorion'**unun binanın doğu - güney köşesindeki bölüm olabileceği ileri sürülmüştür. Pek inandırıcı sayılmayan bir görüşe göre ise, mutatorion sol tarafta idi. Kuzeydeki yan nef ise, bu taraftaki cepheye bitiştirilen çok kalın payandalar ile pencereleri kapandığından karanlık ve önemsiz bir mekân halini almıştır.

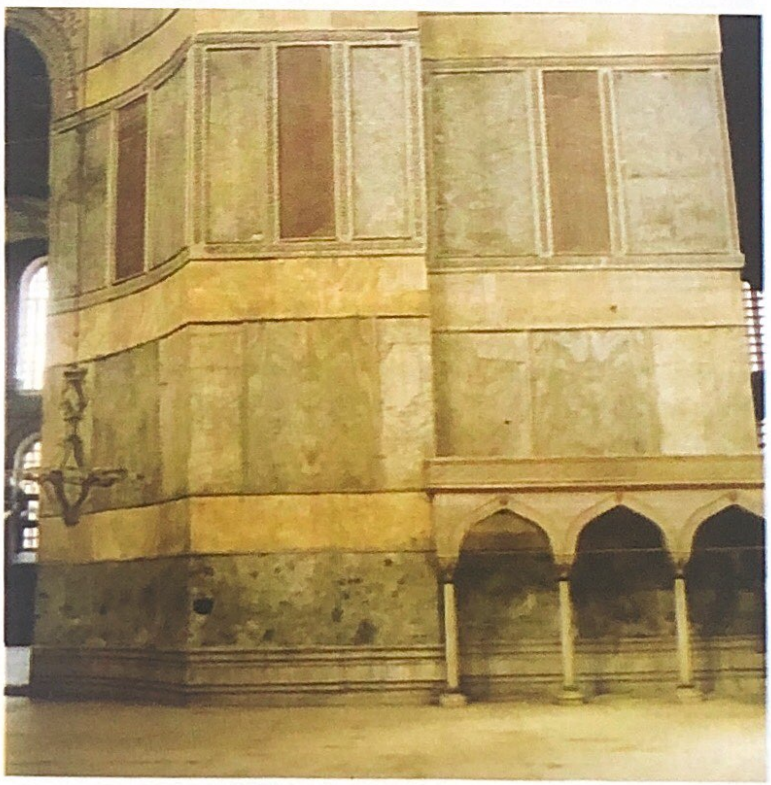
Hazine binası :

Ayasofya'nın kuzey - doğu köşesinin dışında, esas binadan 5 m. kadar açıkta yuvarlak bir ek bina bulunmaktadır. İç çapı 11 m. 50. dış çapı ise 14 m. 50'yi bulan bu binanın bir **skevophylakion** yâni, içinde kilisenin değerli eşyalarının muhafaza edildiği yer olduğu genellikle kabul edilmiştir. Türk devrinde. I. Mahmud (1730 - 1754) tarafından yaptırılan imar sırasında arka tarafta inşa olunan Aşhane - imaretin ambarı olarak kullanılan bu binanın aslında bir vaftizhane olabileceği de düşünülmüş ise de bunun yanlış olduğu kesin olarak anlaşılmıştır. Son yıllarda Sabahattin Türkoğlu tarafından içindeki kalın toprak ve moloz tabakası temizlendiğinde içinde çepeçevre 12 niş bulunan bu yuvarlak yapının esas eksene aykırı bir düzendeki mermer zemin döşemesi meydana çıkarılmıştır. İçinde evvelce duvara saplanmış, mermer konsollar olan, duvarları mermer kaplamalı olduğu izlerden anlaşılan bu yapının Roma duvar tekniğine sahip oluşu onun İustinianos devri Ayasofya'sından eski olduğunu belli etmektedir. Sonraları herhalde bir fonksiyon verilmiş olan bu yapının ilk Ayasofya'nın bir kalıntısı olabileceği düşünülebilir.

Narthex'in üstündeki galeri :

Kuzey ve güneydeki iki rampalı yoldan çıkılan üst katın ilk bölümü, iç narthex'in üstündeki boydan boya üzeri

beşik tonozla örtülü büyük bir mekândır. Kadınlara mahsus olduğundan **Gynekaion** olarak adlandırılan ve batı tarafında çok sayıda açılmış pencerelerden bol ışık alan bu mekân bir bakıma, Bizans İmparatorluk sarayının büyük salonlarını hatıra getirir. Onların da hemen hemen bu görünüşte olduğuna ihtimal verilebilir. Tam ortadaki yeşil breşden çifte sütunlara oturan üç kemerle binanın orta nefine açılan ve adeta bir loca görünümünde olan bölümün, döşemesinin renkli taşlarla sınırlanmış olması, bu yerin İmparatoriçeye mahsus oluşundandır. Bütün üst kat galerilerinin önünde iç ve dış yüzleri işlenmiş mermerden korkuluklar vardır. Bunların üstündeki dirsekliğin sathında yüzyıllardır Ayasofya'ya gelenler tarafından kazınmış adlar ve yazılar **(grafitti)** görülür. Bizans çağında Bizans'a gelmiş olan Vikinglerden kalan bir hatıra da bu arada dikkati çeker. Burada önemli ve benzeri az görülür bir özellik de kemerlerin arasındaki ağaç gergi kirişleridir. Bunların görünen yüzlerine VI. yüzyılın motifleri oyma olarak işlenmiştir. Bu gynekaion'un tonozu 1847 - 1849 onarımında, aşağıdaki narthex bezemesini taklit eden nakışlarla kaplanmıştır. Yakın tarihlerde burası düz sarı badana ile monoton ve çirkin bir görünüme sokulmuştur.

Duvarların mermer kaplaması.
The marble casings of the walls.

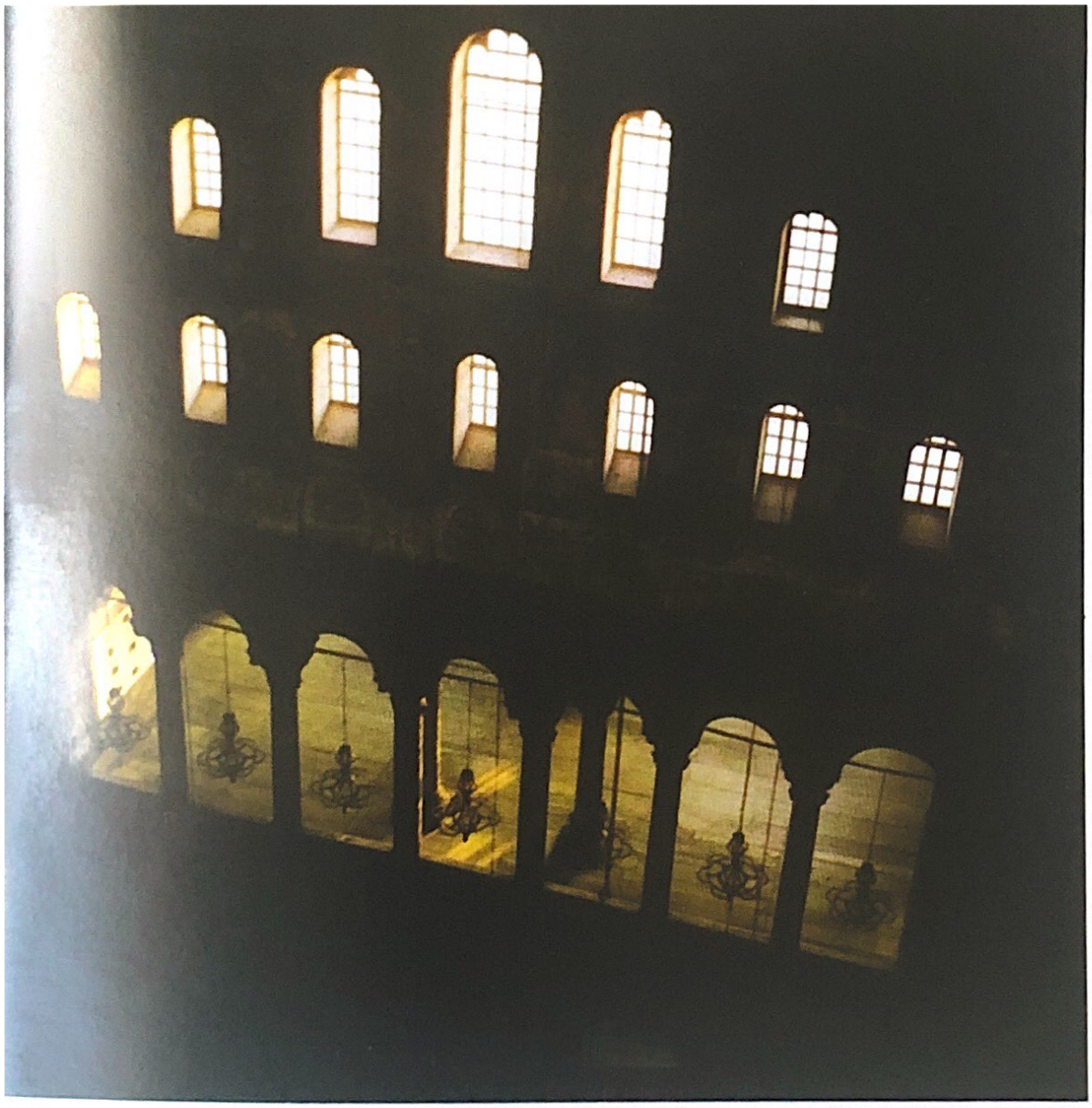
Batı - güneydeki odalar :

Gynekaion'un güney ucunda bulunan kapının gerisinde birkaç oda bulunmaktadır. Türk devrinde **papaz odaları** olarak adlandırılan bu mekânların Bizans çağındaki görevleri bilinmez. Fakat bağlı oldukları rampadan çıkıldığında, binanın güney galerisine kolayca geçilebildiğine ve bu galeri Patrik'in başkanlığında toplantılar için kullanıldığına göre, bu mekânların da Patrik ve metropolitlere mahsus oldukları anlaşılmaktadır. Bu odalar kaynaklarda Büyük ve Küçük **sekreton** olarak geçen yerler olmalıdırlar. Bu odaların duvarlarında, çok harap durumda bazı mozaik kalıntıları, bu arada bazı Patriklerin resimleri bulunmuştur. Bugün burada bir ikona koleksiyonu muhafaza edilmektedir.

Güney ve kuzey galeriler :

Güney nefin üstünde uzanan galeri, Ayasofya kubbesinin baskısını karşılamak üzere statik bakımdan düşünülmüş olan paye kemer ve tonoz sisteminin çalışma sistemini iyice gösterir. Bunun aynen benzeri de kuzey galeride görülmektedir. Galerinin exedra'yı geçtikten sonra, mermer bir bölme ile ayrılmış olduğu dikkati çeker. Bu bölme, galerinin Patrikhane mensuplarının toplantılarını yaptıkları kesimini ayırmaktadır. Bu mermer bölmenin en ilgi çekici tarafı, bunun yüzünün, ağaç ve tunç levhalar kaplı kapı kanatlarını taklit eder biçimde süslenmiş olmasıdır. Böylece bu mermer bölme Bizans çağının günümüze kadar pek sayılı örnekleri gelebilmiş olan kapıları hakkında aydınlatıcı bilgi vermektedir. Herbir kanadın üzerinde beş adet pano bulunmaktadır. Aslında bu panolara dinî konular küçük kompozisyonlar halinde işlenmiş olmalıdır. Türk devrinde bunlar kazınmış, yalnız bitki, balık gibi sembolleı bırakılmıştır.

Bu galerinin bölme geçilince sağ tarafındaki payandanın icinde kücük bir şapel yapılmış ve bunun da duvarları mozaikle süslenmiştir. Ancak bu mozaiklerden pek az iz kalmıştır. Bu karanlık, ufak hücre, 1453'de güyâ Ayasofyada son âyini idare eden papazın içinde kaybolduğu ve İstanbul tekrar hıristiyan olduğunda yeniden ortaya çıkacağı (!) efsanesine konu olan yerdir. Bu güney taraftaki galerinin tam ortasında bulunan geniş salonunun bir duvarını büyük bir Deisis mozaiği süsler. Karşısındaki duvarın dibinde de Venedik doju Dandolu'nun mezarına işaret ettiği ne inanılan kitabeli taş bulunmaktadır. Galerinin bema'ya dönen ucunda, pencerenin iki yanında birer mozaik pano daha vardır. Exedra ile apsis duvarı arasında kalan aralık ise, mermerin bir dantelâ gibi oyulması suretiyle yapılmış bir kafese sahiptir.

Tympanon duvarındaki pencereler.

The windows in the tympanon wall.

Ayasofya ve büyük camiler :

Ayasofya, Roma İmparatorluk mimarisinin dev ölçülerinin, Doğu'nun göz alıcı ihtişamının, hıristiyan mistisizmasının karışımının yarattığı ve dünya mimarlık tarihinin en büyük ve önemli anıtlarındandır. Aynı zamanda bugün bütünü ile ayakta duran eski anıtların en başında gelmekte dir. Bu eserin günümüze kadar ayakta kalmasını sağlayan ise, hiç şüphesiz onun beş yüzyıl cami olarak kullanılması ve dolayısiyle itinalı bir bakım görmesidir. Bu konu, Ayasofya'nın Türk dönemindeki tarihçesine ve ilâvelerine dair olan başka fasiküllerde işlenecektir.

Bütün büyük Osmanlı Devri Türk camilerinin, Ayasofya'nın bir «taklidi» olduğu yolunda, Batılı sanat tarihçileri arasında yaygın olan görüş ise acele verilmiş bir hükümdür. İstanbul'da Bayezid ve Süleymaniye camilerinde, Ayasofya'nın mimarisini andıran bir yapı düzeni olmakla beraber, bu benzerlik oldukça değişik vasıtalar ve unsurlara sahiptir. Ayasofya'nın basilika şemasından gelen plânında görülen sütun dizileri, bunlarda yoktur. Yan neflerin Ayasofya'da kapalı olmasına karşılık, bunların yan mekânları, ortadaki kubbealtı mekânını tamamlayan ve ona açık olan yardımcılardır. Ayrıca üzerinde önemle durulması gerekli bir husus da şudur: Ayasofya Bizans sanatının henüz başlangıcında yaratılmış bir eser olup, aynı ölçülerde sürüp giden bir gelişmenin halkası olmadan kalmıştır. Gerçek Bizans Sanatı, çok daha sınırlı ölçüler içinde ve değişik plânları kullanarak, yaşamıştır. Bizans Ayasofya'ya hayranlık duymuş, onun erişilemeyecek bir mimariye sahip olduğuna inanmış ve onu geçmeğe hiçbir vakit çalışmamıştır. Halbuki Osmanlı Devri Türk mimarisi, enine uzanan ve mihrap önü bölümü **(maksûre)** kubbe ile örtülü Ulucami tipini hızla geliştirerek, bu kubbeyi İstanbul'un fethinden önce Edirne Üç Şerefeli Camiinde 24 m. 10 çapı ile bir mekân örtüsü olacak derecede büyütmüş ve sonra yanlardaki yardımcı mekânlara, yeni biçimler vererek Ayasofya'nınkine benzer bir yapı biçimine ulaşmış ve Edirne Selimiye Camii ile de ideal merkezî plânlı cami plânını yaratmak suretiyle onu aşmıştır; bütün bu gelişmeler iki yüzyıla sığan dar bir süre içinde olabilmiştir. Ayasofya bu hızlı gelişme içinde, Türk mimarlarına «didaktik» bir örnek olmuştur. Ayasofya'da taşıyıcı unsurlar renkli mermerler ve mozaikler ile kaplanarak bunların gerçek malzemeleri örtülmüş taşıyıcılık görevleri adeta gözlerden gizlenmiştir. Büyük Türk camilerinde ise bütün statik düzen apaçık ortadadır. Ayrıca Türk mimarisinin, dış cephelerde hareketli ve dışarıya bağlanan bir görünüm kazanmasına karşılık, Ayasofya yalnız iç mimarisinin ihtişamına önem vermiştir. Burada kısaca belirtilen bu ve bunun gibi başka hususlar iki değişik âlemin eseri olan bu yapıları biribirinden farklı yapmaktadır.

III

BİBLİYOGRAFYA

Burada yalnız Ayasofya'nın tarihçesi, mimarisi ve yapılan arkeolojik araştırmalara dair başlıca yayınlara yer verilmiştir. Mozaiklerin bibliyografyası diğer fasiküle yer alacaktır. Bizans sanatı ve İstanbul hakkındaki yayınlarda yer alan Ayasofya'ya dair bilgiler bu listeye alınmamıştır.

Güney galeriyi ayıran mermer pano.

Marble panel dividing the south gallery.

G. A. Andreades, *Die Sophienkathedrale von Konstantinopel, «Kunstwissenschaftliche Forschungen»* I (Berlin 1931) s. 33 - 94.

E. A. Antoniades, *He Hagia Sophia* (grekçe), Paris 1906.

E. Antoniades, *Ekphrasis tes Hagias Sophias*, Atina 1907 - 09, 3 cilt.

G. Arabacıoğlu, *To baptisterion tes Hagias Sophias, «Ortodoksia»* XVIII (1943) s. 127 - 135.

G. Arabacıoğlu, *L'emplacement de la première église de Sainte Sophie, «La Croix»* 2 - 3 (1947 - 49) 173 - 179.

C. Bertelli, *Notizia preliminare sul restauro di alcune porte di S. Sofia a Istanbul, «Bolletino dell'Istituto Centrale del Restauro»* XXXIV - XXXV (1958) 58 - 118.

Giulia Bonfiglioli, *S. Sofia di Costantinopoli-L'Architettura*, Bologna 1974.

A. Sami Boyar, *Aya Sophia, «La Turquie Kemaliste»* sayı 41 (1941) s. 13 - 21.

A. Sami Boyar, *Aya Sophia and its History*, İstanbul 1943; *Ste Sophie et son histoire*, Alsancak (İzmir) 1947.

F. von Caucig, *Grabungen im Atrium der Hagia Sophia, «Christliche Kunst»* XXI (1934 - 35) 348 - 351.

M. A. Charles, *Hagia Sophia and the Great Imperial Mosques, «The Art Bulletin»* XII, 4 (1930) 321 - 345.

K. J. Conant, *The first dome of St. Sophia and its rebuilding, «American Journal of Archaeology»* XLIII (1939) 589 - 591.

K. J. Conant, *The first dome of St. Sophia and its rebuilding. «Bulletin of Byzantine Institut»* I (1946) 71 - 78.

A. Culter, *Structure and Aesthetic at Hagia Sophia in Constantinople, «Journal of Aesthetics»* XXV (1966) 27 - 35.

Feridun Dirimtekin, *Resimli Ayasofya Kılavuzu*, İstanbul 1956.

Feridun Dirimtekin, *Saint Sophia Museum*, İstanbul tz.

Feridun Dirimtekin, *Ayasofya'nın Bronz Kapıları, «Ayasofya Müzesi Yıllığı»* 3 (1961) 10 - 14.

Feridun Dirimtekin, *Le Skevophylakion de Sainte Sophie, «Revue des Etudes Byzantines»* XIX (1961) 390 - 400.

Feridun Dirimtekin, *İmparator Manuel Comninos'un topladığı 1166 synode kararlarını havi mermer levhalar, «Ayasofya Müzesi Yıllığı»* 4 (1962) 10 - 13.

Feridun Dirimtekin, *Les fouilles faites en 1946 - 47 et en 1958 - 60 entre Sainte - Sophie et Sainte - Irène, «Cahiers Archéologiques»* XIII (1962) 161 - 185.

Feridun Dirimtekin, *Ayasofya şimalinde bulunan bir hipogée, «İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı»* X (1962) 30 - 36.

Feridun Dirimtekin, *Ayasofya baptisteri, «Türk Arkeoloji Dergisi»* XII, 2 (1963) 54 - 64.

Feridun Dirimtekin, *Le local du Patriarcat à Sainte Sophie, «Istanbuler Mitteilungen»* XIII - XIV (1963 - 64) 113 - 121.

Feridun Dirimtekin, *Ayasofya Kılavuzu,* İstanbul 1966.

G. Downey, *Byzantine architects : Their training and methode, «Byzantion»* XVIII (1946 - 48) 99 - 118.

J. Ebersolt, *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant,* Paris 1918.

J. Ebersolt, *Sainte - Sophie de Constantinople, Etude de topographie d'après les cérémonies,* Paris 1910.

W. Emerson - R. L. Van Nice, *Hagia Sophia, Istanbul, Preliminary report on a recent examination of the structure, «American Journal of Archaeology»* (1943) 403 - 436.

W. Emerson - R. L. Van Nice, *The collapse of the First dome, «Archaeology»* IV (1951) 94 - 103.

W. Emerson - R. L. Van Nice, *Hagia Sophia, The construction of the Second dome and its later repairs, «Archaeology»* IV (1951) 162 - 171.

Semavi Eyice, *Ayasofya Vaftizhanesi, Sultan I. Mustafa ve Sultan İbrahim'in türbesi olan yapı, «Atatürk Konferansları»* VIII (1976, baskı 1983) 139 - 174.

Semavi Eyice, *Ayasofya Horologion'u ve Muvakkithanesi, «Ayasofya Müzesi Yıllığı»* IX (1983) 12 - 24.

A. Fabre, *Autour des deux architectes du Parthénon et de Sainte Sophie, «Echos d'Orient»* XXII (1923) 59 - 65.

G. Fossati, *Aya Sofia, Constantinople, As recently restored by order of H. M. the Sultan Abdul - Medjid,* London 1852.

G. Fossati, *Rilievo storico - artistico sulla architettura bizantina dal IV al XV al e fino al XIX sec. ovvero notizie intorno alle scoperte fatte in S. Sofia a Costantinopoli,* Milano 1891.

C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels,* Berli 1909 - 1912.

Nurettin Can Gülekli, *Hagia Sophia,* Ankara tz.

A. D. Hamlin, *Aya Safia, A Study of origins in Byzantine Structural Art, «Architectural Review»* II (1893) 39 - 44.

E. Hawkins, *Plaster and Stucco cornices in Hagia Sophia - Istanbul, «Congrès Int. des Etudes Byzantines»* (1964 131 - 135.

H. Holtzinger, *Die Sophienkirche und verwandte Bauten der byzantinischen Architektur,* Berlin - Stuttgart 1898.

R. Janin, *Les sanctuaires de Byzance sous la domination latine, «Revue des Etudes Byzantines»* II (1944) 139 - 151.

R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin: Les églises et les monastères,* Paris 1969, 2. baskı, 455-470.

H. Kähler, *Die Hagia Sophia,* Berlin 1967, ingilizcesi, London 1967.

Ioli Kalavrezou-Maxeiner, D. Obolensky, *A Church Slavonic graffito in Hagia Sophia, Constantinople,* «*Harvard Ukrainian Studies*» 5 (1981) 5-10.

Mme de Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient,* Genève 1889.

Annette Kleinert, *Die Inskrustation der Hagia Sophia,* «*Das Münster*» 34 (1981) 245-246.

W. Kleiss, *Beobachtungen in der Hagia Sophia in Istanbul,* *Istanbul- ler Mitteilungen*» XV (1965) 168-185.

K. Kumaniecki, *Eine unbekannte Monodie auf den Einsturz der Hagia Sophia im Jahre 558,* «*Byzantinische Zeitschrift*» XXX (1929-30) 35-43.

S. Larsen, *Die zweite Sophienkirche in Konstantinopel,* «*Atlantis*» IX (1937) 189-192.

S. Larsen, *A forerunner of Hagia Sophia,* «*American Journal of Archaeology*» XLI (1937) 1-5.

S. Larsen, *The baptismal font of St. Sophia,* «*The Illustrated London News*» 13.X.1945, 415.

W. R. Lethaby-H. Swainson, *The church of Sancta Sophia, Constantinople, A study of byzantine building,* London-New York 1894.

W. Mac Donald, *Design and Technology in Hagia Sophia,* «*Perspecta*» IV (1957) 20-27.

R. J. Mainstone, *The reconstruction of the Tympana of St. Sophia,* «*Dumbarton Oaks Papers*» XXIII-XXIV (1969-70) 355-368.

R. J. Mainstone, *Justinian's Church of St. Sophia, Recent sturies of its construction and first partial reconstruction,* «*Architectural History*» XII (1969) 39-49.

E. Mamboury, *Topographie de Sainte Sophie,* «*Studi bizantini e Neoellenici*» VI, 2 (1940) 197-209.

C. Mango, *A Russian graffito in St. Sophia, Constantinople,* «*Slavic World*» 10 (1954) 436-438.

C. Mango, *Materials for the study of the mosaics of St. Sophia at Istanbul,* Washington 1962.

C. Mango, *The conciliar edict of 1166,* «*Dumbarton Oaks Papers*» XVII (1963) 315-330.

P. Matéos, *Le typicon de la Grande Eglise,* Roma 1962-63.

Th. F. Mathews, *The Byzantine churches of Istanbul, A photographic survey,* Pennsylvania 1976.

S. G. Mercati, *Sulle iscrizoni di Santa Sofia*, «*Bessarione*» (1922 - 23) 200 - 218.

P. A. Michelies, *Haghia Sophia*, Atina 1946.

G. Millet, *Sainte Sophie avant Justinien*, «*Orientalia Christiana Periodica*» XIII (1947) 597 - 612.

J. B. Papadopoulos, *Le mutatorion des églises byzantines*, «*Mémorial Louis Petit*», Bucarest 1948, 366 - 372.

A. Pasadaios, *O Patriarkhikos oikos tou oikoumenikou thronou*, Thessaloniki 1976.

Pavlos Silentiarios, *Johannes von Gaza, Paulus Silentiarius und Prokopios von Gaza, Kunstbeschreibungen justinianischer Zeit*, yayınlayan P. Friedländer, Leipzig 1912, tıpkı basım Hildesheim - New York 1969.

Th. Preger, *Die Erzählung vom Bau der Hagia Sophia*, «*Byzantinische Zeitschrift*» X (1901) 455 - 476.

Prokopios, *Peri ktismaton - De Aedificiis*, yayınlayan H. B. Dewing - G. Downey (Loeb Classical Library), London - Cambridge Mass. 1954.

H. Prost, *Monuments antiques relevés et restaurés par les architectes pensionnaires de l'Académie de France à Rome - Supplément*, Paris 1924.

J. P. Richter, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, Wien 1897.

Muzaffer Ramazanoğlu, *Sent İren ve Ayasofyalar Manzumesi*, İstanbul 1946.

Muzaffer Ramazanoğlu, *Neue Forchungen zur Architekturgeschichte der Irenen - Kirche und des Komplexes der Sophienkirche*, «*Actes du VIe Congrès Int. d'Etudes Byzantines - Paris 1948*», Paris 1951, II, 347 - 357.

Muzaffer Ramazanoğlu, *Neue Forchungen zur Architekturgeschichte der Irenen Kirche und des Komplexes der Sophien - Kirche*, «*Atti del VIII. Congresso Int. di Studi Bizantini*», 234 - 235.

Muzaffer Ramazanoğlu, *Die Baugeschichte der Sophienkirche Justinians*, «*Atti del VIII. Congressi Int. di Studi Bizantini*», 224 - 231.

W. Salzenberg, *Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel von V.. bis XII. Jahrhundert*, Berlin 1854.

P. Sanpaolesi, *Santa Sofia a Costantinopoli*, Firenze 1965.

P. Sanpaolesi, *La chiesa di S. Sofia a Sostantinopoli*, Roma 1978.

D. Sheppard, *A Radiocarbon date for the Wooden Tie Beams in the West Gallery of S. Sophia*, «*Dumbarton Oaks Papers*» XIX (1965) 237 - 240.

Anonim [A. M. Schneider], *Resimli Ayasofya Klavuzu*, İstanbul 1935.

A. M. Schneider, *Das Fussbodenmosaik in der Aya Sofya*, *Byzanz*, Berlin 1936, 34 - 37.

A. M. Schneider, *Die vorjustinianische Sophienkirche*,

«Byzantinische Zeitschrift» XXXVI (1936) 77 - 85.

A. M. Schneider, *Die Hagia Sophia zu Konstantinopel,* Berlin 1939.

A. M. Schneider, *Das Architektursystem der Hagia Sophia zu Konstantinopel, «Oriens Christianus»* XXXVI (1939) 1 - 13.

A. M. Schneider, *Die Grabung im Westhof der Sophienkirche zu Istanbul,* Berlin 1941.

A. M. Schneider, *Die Hagia Sophia in der politisch - religiösen Gedankenwelt der Byzantiner, «Das Werk des Künstlers»* II, 1 (1941) 4 - 15.

A. M. Schneider, *Das Bema der Sophienkirche zu Konstantinopel, «Das Werk des Künstlers»* II, 1 (1941) 71 - 74.

A. M. Schneider, *Sophienkirche und Sultansmoschee, «Byzantinische Zeitschrift»* XLIV (1951) 509 - 516.

G. A. Soteriou, *He Hagia Sophia Konstantinoupoleos, historia kai tekhne,* Atina tz. (1917).

O. H. Strub - Roessler, *Die Hagia Sophia, die Kirche der göttlichen Weisheit, «Byzantinische Zeitschrift»* XLII (1942) 158 - 177.

E. H. Swift, *The Latins at Hagia Sophia, «American Journal of Archaeology»* XXXIX (1935) 458 - 474.

E. H. Swift, *The bronze doors of the Gate of the Horologium at Hagia Sophia, «The Art Bulletin»* XIX (1937) 136 - 147.

E. H. Swift, *Hagia Sophia,* New York 1940.

E. Unger, *Das Weltbild - Mosaik der Sophienkirche in Konstantinopel, «Forschungen und Fortschritte»* XI (1935) 445 - 447.

R. Van Nice, *Hagia Sophia: New Types of structural evidence, «Journal of the Society of Archit. Historians»* VII (1948) 5 - 9.

R. Van Nice, *The Structure of St. Sophia, «Architectural Forum»* 118 (1963) 131 - 138, 210.

R. Van Nice, *St. Sophia's Structure, A new assessment of the Half - Domes, «Architectral Forum»* 119 (1964) 45 - 49.

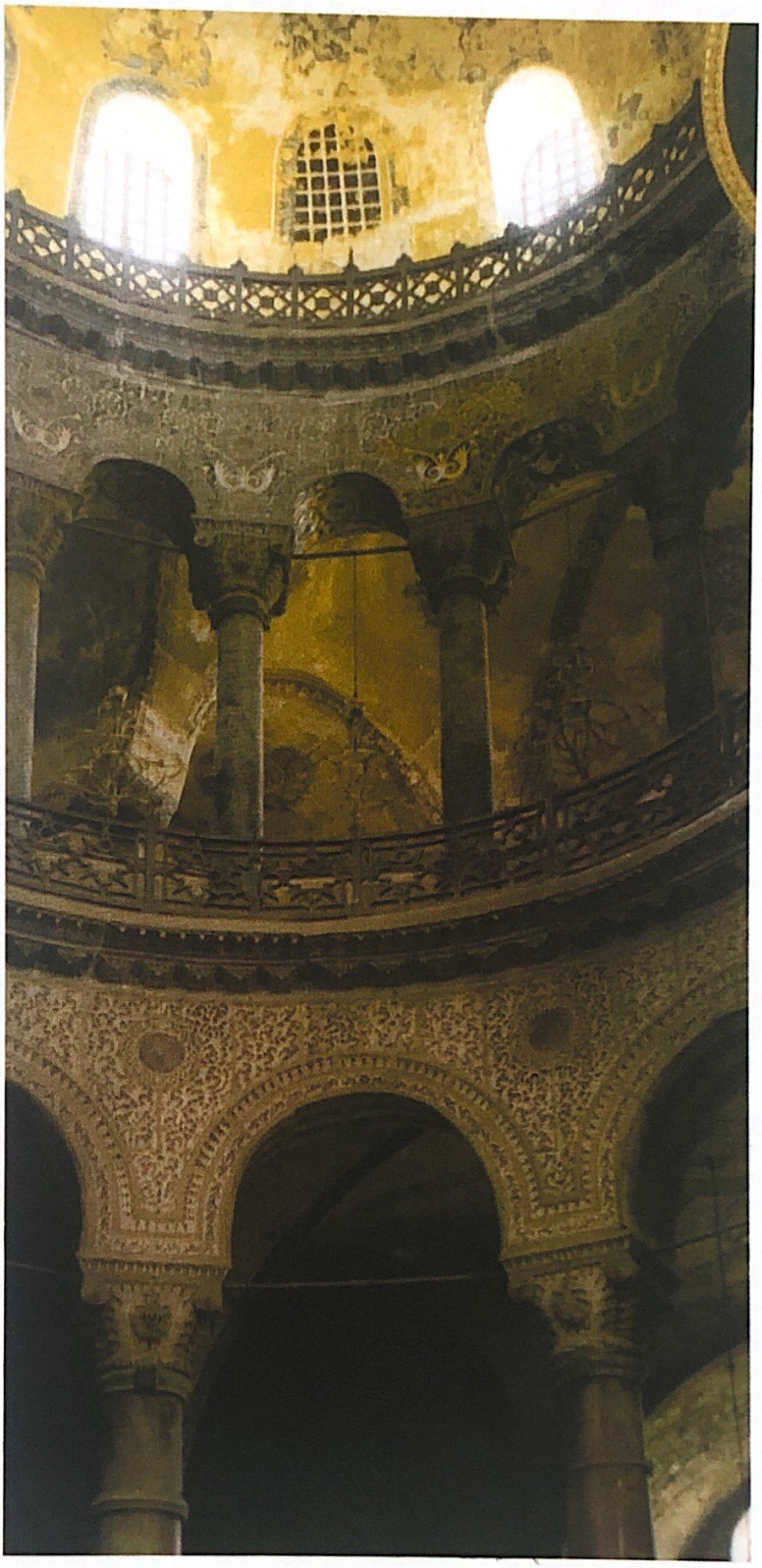
R. Van Nice, *Saint Sophia in Istanbul, An architectural survey,* Washington tz. (1966).

E. Weigand, *Ist das «justinianische Architektur - system» mittelalterlich oder Antik?, «Actes du IVe Congrès int. des Etudes Byzantines - Sofia 1936»,* Sofia 1936, 145-155.

O. Wulff, *Das Raumerlebnis des Naos im Spiegel der Ekphrasis, «Byzantinische Zeitschrift»* XXX (1929 - 30) 531 - 539.

S. G. Xydis, *The Chancel Barrier, Solea and Ambo of Hagia Sophia, «Art Bulletin»,* XXIX (1947) 1 - 24.

W. R. Zaloziecky, *Die Sophienkirche in Konstantinopel und ihre Stellung in der Geschichte der Abendländischen Architektur,* Città del Vaticano 1936, 2 cilt.

Exedra'lardan biri.
One of the exedrae.

THE HISTORY AND ARCHITECTURE OF THE HAGIA SOPHIA IN THE BYZANTINE PERIOD

By S. EYICE

These two booklets, which have been written with the purpose of giving a summary of the history, architecture and major mosaics of the Hagia Sophia in the Byzantine period, provide a general overview of this outstanding monument in art history. Since the additions the Turks made to the Hagia Sophia, which has been a part of Turkish culture for over five hundred years, will form the subject matter of another book in this series, they are not discussed here. In order to remain within a certain scope, events that took place within the church and the many legends and popular beliefs surrounding it have also been omitted. In this modest, limited summary, controversial topics relating to the history, architecture and decoration of the Hagia Sophia have similarly been avoided. Those who wish to delve more deeply into these subjects may consult the bibliography at the back of this book.

I

THE HISTORY OF THE BUILDING OF THE HAGIA SOPHIA

The name of the Hagia Sophia and its place in the world of belief :

The Hagia Sophia, which is one of the most important monuments in world art history, is an ancient structure that has left its stamp on the Istanbul skyline. When it was first constructed, this church was called **Megale Ecclesia**, the «great church». Then, in the fifth century it began to be called merely **«Sophia».** This was not, as is sometimes erroneously assumed, because it was dedicated to a saint named Sophia, but rather because it was consecrated to **Theia Sophia,** or the «Divine Wisdom», the second member of the Christian trinity. Nevertheless, for a long time the people of Byzantium continued to call the Hagia Sophia the «great church». Following the Ottoman conquest of Istanbul, the name acquired the Turkicized form «Ayasofya», which it has retained up to our day.

Yan galerinin orta bölümü.
Middle section of the side gallery.

The splendor of the Hagia Sophia's interior decoration, its vast dimensions so unusual for a church, and, above all, the height and breadth of the dome that dominates its central space have awakened awe and admiration in visitors in all periods. The Christian world associated the construction of this bold dome with superhuman powers, and this belief, coupled with religious faith, made the Hagia Sophia the unrivalled symbol of medieval mysticism. Here, the dome, which represented the celestial realm in orthodox belief, attained its most sublime manifestation, and it was believed that this dome «seemed to hang suspended in the firmament.» Thus, for Christians the Hagia Sophia was a physical incarnation of its name. This medieval view has had an equally powerful effect on people up to the present, and foreign scholars visiting the Hagia Sophia have often expressed comparable feelings.

The early structure of the Hagia Sophia :

After the Emperor Constantine I (324 - 337) officially proclaimed Christianity a legitimate religion, the construction of churches was begun all over the Empire. As a result of his tolerance, Constantine was claimed to be the founder of a large number of churches, though the oldest of these claims dates back no further than the seventh century. Nevertheless, the church historian, Socrates, who

Ayasofya'nın kubbesi ve bir yarım kubbesi.

The dome and one semi - dome of the Hagia Sophia.

lived in Istanbul between 380 and 440, reports that the first Hagia Sophia was built by the Emperor Constantius (337 - 361). In any case, Eusebius (260 - 339), who wrote the life of Constantine I, makes no mention of his having had such a church built. The dedication ceremony of the first Hagia Sophia was held on 15 February 360. Like all religious buildings of that period, this was probably a structure oblong in shape, covered with a timber roof, in other words, a basilica. This first building is known not to have survived very long. Eudoxia, the wife of the Emperor Arcadius (395 - 408), was embroiled in continuous strife with the Patriarch of Byzantium, John Chrysostom. Following a quarrel between the two over the erecting of a silver - plated statue of the Empress just outside the church, Chrysostom was exiled to central Anatolia on 20 June 404, and the church was partially burned down in the uprising that ensued. The repairs were completed only during the reign of Theodosius II (408 - 450), and the church was reopened on 10 October 415. But this new building remained standing for less than a century. Some large

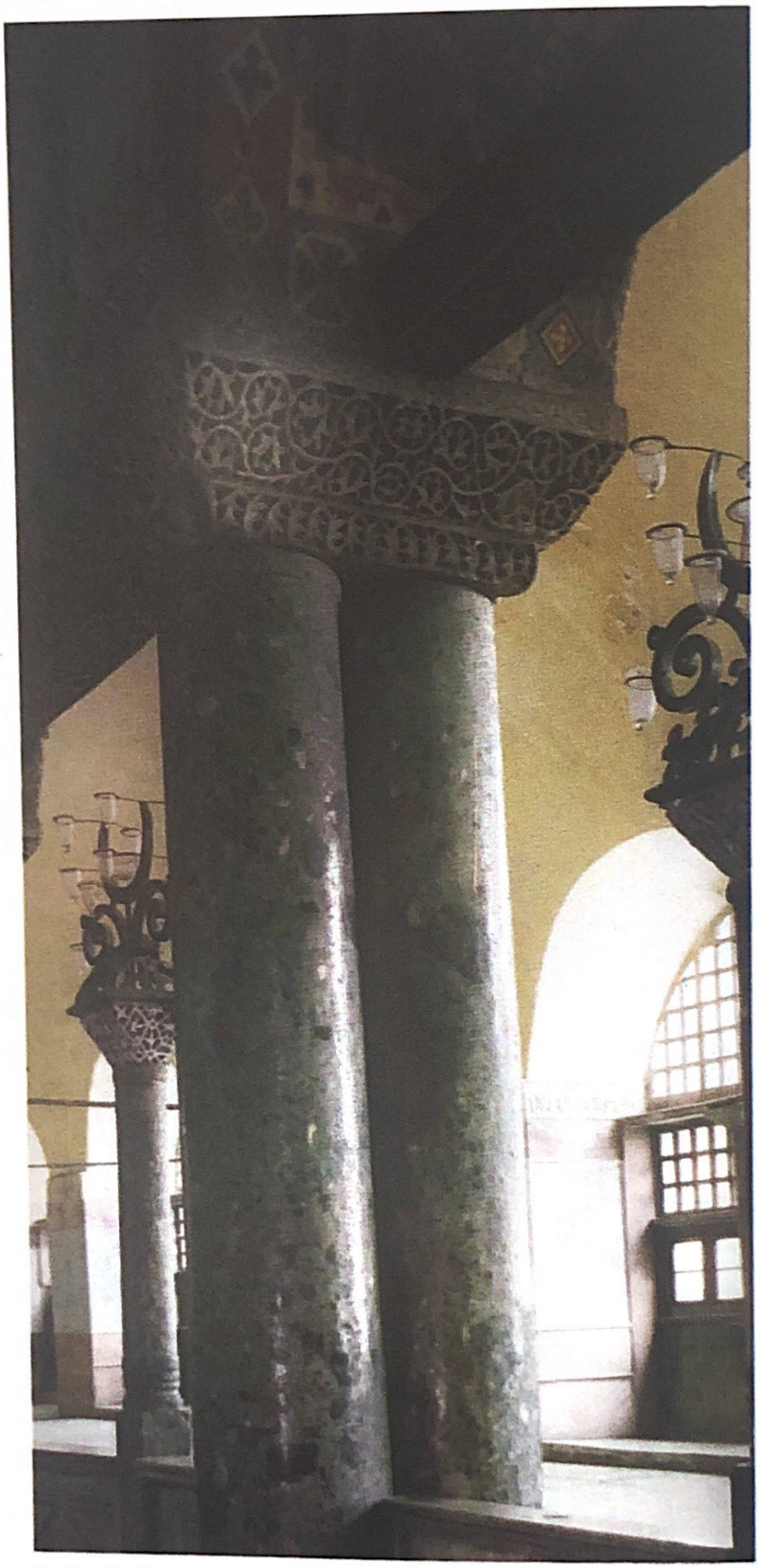
pieces of marble, found in an excavation conducted in the west courtyard of the Hagia Sophia by A. M. Schneider (1896 - 1952) in 1935 and containing a frieze decorated with reliefs of lambs representing the twelve apostles, were thought to have been part of a magnificent entrance of monumental proportions. According to Schneider, these marbles were the remains of the entrance facade of the basilica built by Theodosius II. Today they are displayed in the courtyard, where it is also possible to see how much the level of the ground has risen in 1500 years.

In a fire which broke out during the great uprising, known as the Nika Revolt, that began against the Emperor Justinian (527 - 565) on the night between 13 and 14 January 532, the church burned for the second time. As soon as the rebellion had been quashed and Justinian's position once again consolidated, reconstruction of the church was immediately undertaken. Procopius (500 - 562), who wrote several works about the life of this emperor and the buildings he had commissioned, writes that construction was started on 23 February. Today's building is the one whose construction was undertaken on that date.

Muzaffer Ramazanoğlu (1901 - 1958), who conducted research and excavations within the Hagia Sophia and its precincts beginning in 1946, put forward a number of new views, claiming, for example, that the basilica built by Constantine I was to the south of the Hagia Eirene and that Constantius had had this enlarged and converted into a north oriented basilica with three naves. According to the same scholar, Theodosius II had had the new church erected over the southern portion of this older basilica, and the inner and outer narthexes now visible stand over the central nave and one of the side naves of the earlier structure. Finally, claimed Ramazanoğlu, Justinian's church, or the present Hagia Sophia, was built over these ruins, and the marble entrance found in 1935 was remnants of a pagan temple. Finding no supporters, however, most of these claims have been regarded as unconvincing. Nevertheless, from the archaeological point of view very important findings were obtained in Ramazanoğlu's excavations, and it is distressing that these have not received proper recognition.

The construction of the Hagia Sophia :

The Emperor Justinian commissioned two western Anatolian architects to rebuild the church. One of these was Isidorus of Miletus (the village Balat near Söke) and the other Anthemius of Tralles (Aydın). The latter had several

Narthex'in üstündeki galeride Imparatoriçeye mahsus bölüm.
The section reserved for the Emperor in the gallery over the narthex.

brothers, one of whom was Metrodorus, a well known grammarian, another Olympus, a jurist, and two others, Dioscorus and Alexandrus, the most renowned physicians of their time. Isidorus himself is known to have collected the works of the great mathematician of antiquity, Archimedes, which have been preserved to our day thanks to him. In addition, both Anthemius and Isidorus left behind a number of treatises on technical subjects.

Justinian, who had materials brought from all over the Empire for the new church, took special pains to have the columns of heathen temples transported to Istanbul. Among these were the columns of the temple of Artemis at Ephesus. No effort being spared, stone of various colors was even brought from such distant quarries as those of Egypt and Thessaly. According to an ancient source, ten thousand laborers worked under the supervision of one hundred master builders in the construction, which, being executed according to a new plan, took five years. Finally the completed church was inaugurated on 27 December 537 with a ceremony at which Justinian is reported to have said: «Thanks be to God for having granted me the means to build such a place of worship.» As a matter of fact, not everything in the building was completed at that time. The mosaic decoration of the interior, for example, was only finished by Justin II in 565 - 576. When the Hagia Sophia was built, it was regarded as a symbol of «the unencompassable cosmos, an unenclosable, illimitable void». The dome was regarded as representing «a boundless infinity» and the church's walls, sheathed with polychrome mosaics and stone, as symbolizing «meadows, forests and seas». So was the Hagia Sophia exalted in early Christian mysticism.

The Hagia Sophia attracted admirers because of its innovative architecture, the sheer size and bold creativity of its dome, and the splendor of its interior decoration. But as far as statics was concerned, the structure was not entirely stable. When cracks were discovered in the central dome and the east semidome following earthquakes in August of 553 and on 14 December 557, repairs were undertaken. But on 7 May 558 a portion of the central dome collapsed. The altar and the ciborium (canopy) over it as well as the **ambon** (pulpit), all of which were buried under the rubble that fell into the center of the church, were shattered. The Emperor Justinian ordered that restoration be undertaken immediately, and Isidorus' nephew, Isidorus the Younger, was put in charge of the construction. Elevating the dome thirty more feet (about seven meters), he built it of lighter material, and the church was reopened on 23 December 562. For the occasion of the

second dedication, a palace functionary by the name of Paul the Silentiary wrote a lengthy epic in verse celebrating the vastness, beauty and splendor of the Hagia Sophia. This eulogy, known as **Ekphrasis,** is a major and valuable though exaggerated source, describing in detail the architecture and decor of the sixth century Hagia Sophia.

The Hagia Sophia throughout Byzantine history :

The Hagia Sophia was the scene of many important events throughout Byzantine history. Here, emperors were crowned and victories celebrated, not to mention the fact that criminals even took refuge in the cathedral because of the immunity it afforded from arrest. Foreign travellers from numerous countries visited the church in awe and admiration. It is reported that six hundred men of religion served in the church at that time. One major event in Byzantine history was the removal of all religious images from the Hagia Sophia during the iconoclastic period, which lasted from 726 to 842. One of the most ardent supporters of this movement, the Emperor Theophilos (829 - 942), had two beautiful bronze doors, dating from antiquity, hung at the south entrance to demonstrate how highly he cherished the Hagia Sophia. The Emperor's monogram can be seen on the surfaces of these doors, which are still standing today.

The Hagia Sophia was the victim of another serious fire in 859. But the most extensive damage was caused by an earthquake on 8 January 869, when one of the semidomes on the west side was destroyed. The Emperor Basil I (867 - 886) had the necessary repairs undertaken immediately. In these same years (865 ?), the Doge of Venice, Orso Partetsipatio, sent a gift to the Byzantine Empire in the form of a bell to be hung in the Hagia Sophia. The belfry visible on the western facade of the building in a engraving published by Grelot, who visited Istanbul in 1678, is assumed to be the tower constructed for that bell. An earthquake that occurred in the night between 25 and 26 October of 989 caused the destruction of several parts of the building as well as of the central dome. Following repairs, the then emperor, Basil II (976 - 1025), had the church restored to its original condition through repairs lasting six years, carried out by an architect of Armenian extraction named Tiridat, and on 13 May 994 the building was once again opened for worship. The lengthy duration of the repairs shows how extensive and serious the damage caused by the earthquake must have been. An Arab, Harun ibn Yahya, who was brought to Byzantium as a slave in the tenth

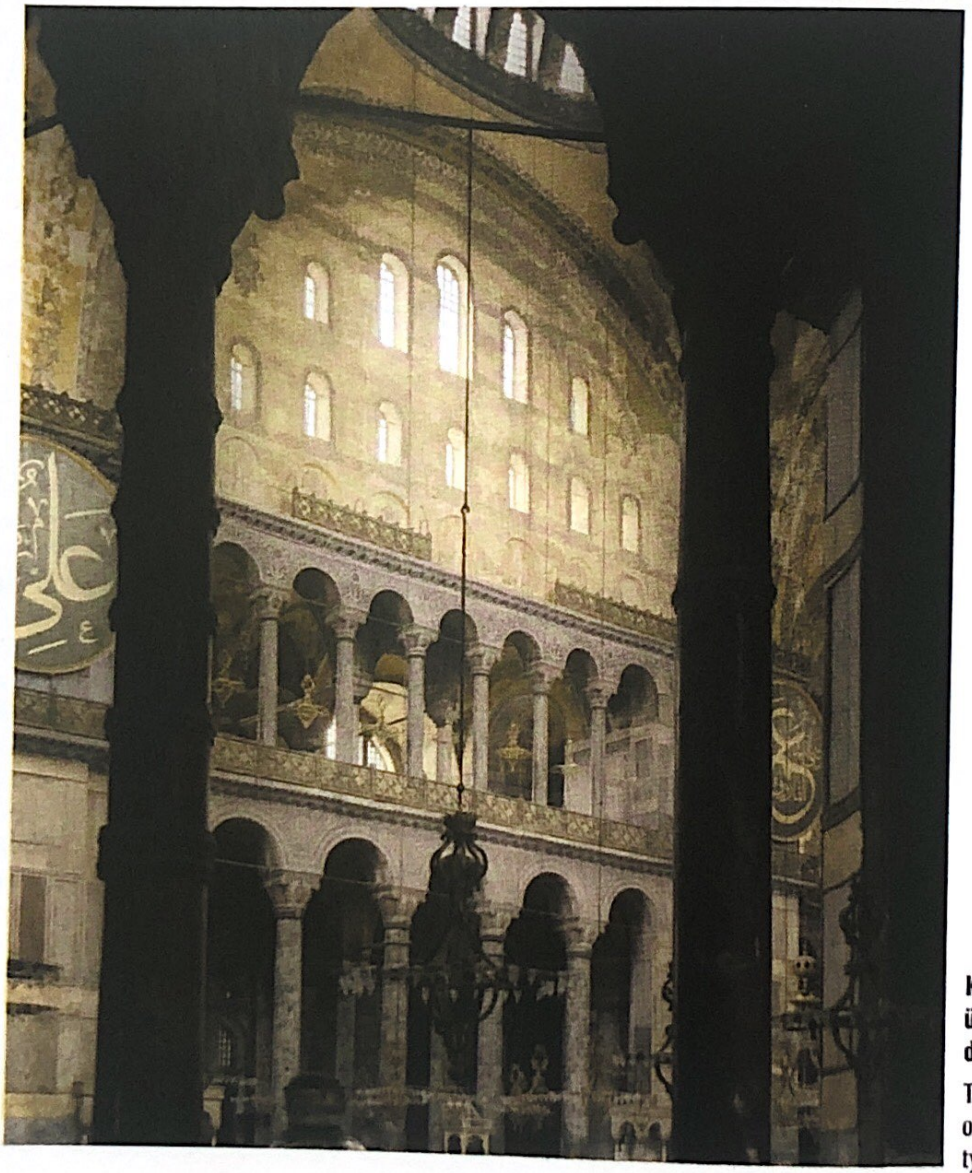
century, briefly describes a «device to tell the time» rising up at one corner of the Hagia Sophia. The mechanism inside this «Horologion», which was at the west corner of the church, indicated the time by means of a puppet which emerged from a small aperture once an hour on the hour, followed by more puppets emerging in turn from other apertures.

Since the Hagia Sophia was the chief religious center of the entire Byzantine world, the majority of the ceremonies in which the emperor and the patriarch participated were held there. The Emperor Constantine Porphyrogennetos VII (913-959), who wrote the **Book of Ceremonies,** an important source for the tenth century, describes these rituals down to the smallest detail. Furthermore, since the Patriarchate was in the neighborhood of the Hagia Sophia, its synods were also held in the church, in the gallery extending along the south side of the upper floor. A resolution passed at one of these meetings, held in 1166, was carved into marble tablets in the form of an imperial edict and attached to the wall in the narthex section. These tablets, which remained in place until the time of Sultan Selim II (1566-1574), were removed in 1566 and used, with their surfaces reversed, in the overhanging roof of Suleiman the Magnificent's mausoleum. Copies of the tablets, some of which were found during repairs in 1960, have been restored to their original setting in the Hagia Sophia.

When the Fourth Crusade on its way to Jerusalem in 1203 deviated from its course and came to Byzantium, Alexius IV, who was in debt to the Crusaders, was forced to relinquish to the Latins certain valuable objects from the Hagia Sophia. Then, when the Latins of the Crusader army took possession of the city in 1204, the church was first pillaged, and other ugly incidents occurred in the tumultuous days that followed. The Altar of Mary was shattered, wine was drunk from the chalices used in religious rituals, and animals were led inside the church in order to be loaded with booty. It is even said, if one can believe the Byzantine Niketas, that a prostitute ascended the pulpit and sang a song and danced. In the meantime, several valuable relics preserved in cases, such as «a fragment of the True Cross», a stone from Christ's tomb, Mary's milk, Christ's burial shroud and the bones of several saints, were removed from the Hagia Sophia and sent to churches in the West.

When the initial excesses had been quelled, the Hagia Sophia was taken over by the Venetians. During the Latin occupation, which lasted until 1261 despite internal disputes

arising from the Venetians' refusal to share the administration with other Catholics, five emperors were crowned in the cathedral. A paving stone inscribed with the name Henricus Dandolo, which can be seen today in the upper gallery, is believed to belong to the grave of this Doge of Venice, who strove so long to capture Byzantium from the Byzantines and finally died in the city. However, it is also said that this inscription was made during the course of repairs in the last century (1847-1849) in order to create a symbolic grave to keep Dandolo's memory alive. In 1261 when the Byzantines recaptured the city and revived the Empire, the Hagia Sophia was in considerably dilapidated condition, and it is highly probable that the four buttresses

Kuzey sütun dizisi ve üstündeki tympanon duvarı.

The series of columns on the north and the tympanon wall above.

on the west side were added at that time. In 1317 Andronicus II (1282-1328) had more buttresses added to these in order to avert a disaster on the east and north sides of the structure. A violent earthquake in October of 1344 led to more cracks in the Hagia Sophia, but the real collapse did not occur until 19 May 1348, when the eastern arch and a part of the dome as well as some sections of the building caved in. Since the Byzantine Empire at that time was not in a financial position to meet the expense of the repairs, the church was closed for a time, and the repairs were made only in 1354, through contributions and the collection of a special tax. This project is known to have been directed by two architects named Astras and Peralta, a Latin. Shortly before the Turkish conquest of Istanbul in 1453, a Turk named Ali Neccar is also rumored to have been sent to make some repairs in the Hagia Sophia, but it is not known to what extent these claims have a basis in fact.

Western travellers to Istanbul in the first half of the fifteenth century report that the Hagia Sophia was in a deplorable state of disrepair. The Spaniard Ruy González de Clavijo, who was sent as an envoy to Samarqand in 1403, wrote that the church was surrounded by ruins and that several doors had fallen down. According to accounts by Tacizade Cafer Çelebi and Tursun (Tur-i-Sina) Bey, when Istanbul was conquered on 29 May 1453 and Mehmet the Conqueror entered the city, he immediately went straight to the Hagia Sophia and even climbed to the top of the dome. Tursun Bey, who personally witnessed the conquest, reports that the Conqueror found the area surrounding the church unmaintained and in ruins. According to the same source, the Conqueror recited the following famous Persian couplet upon seeing the condition of the Hagia Sophia :

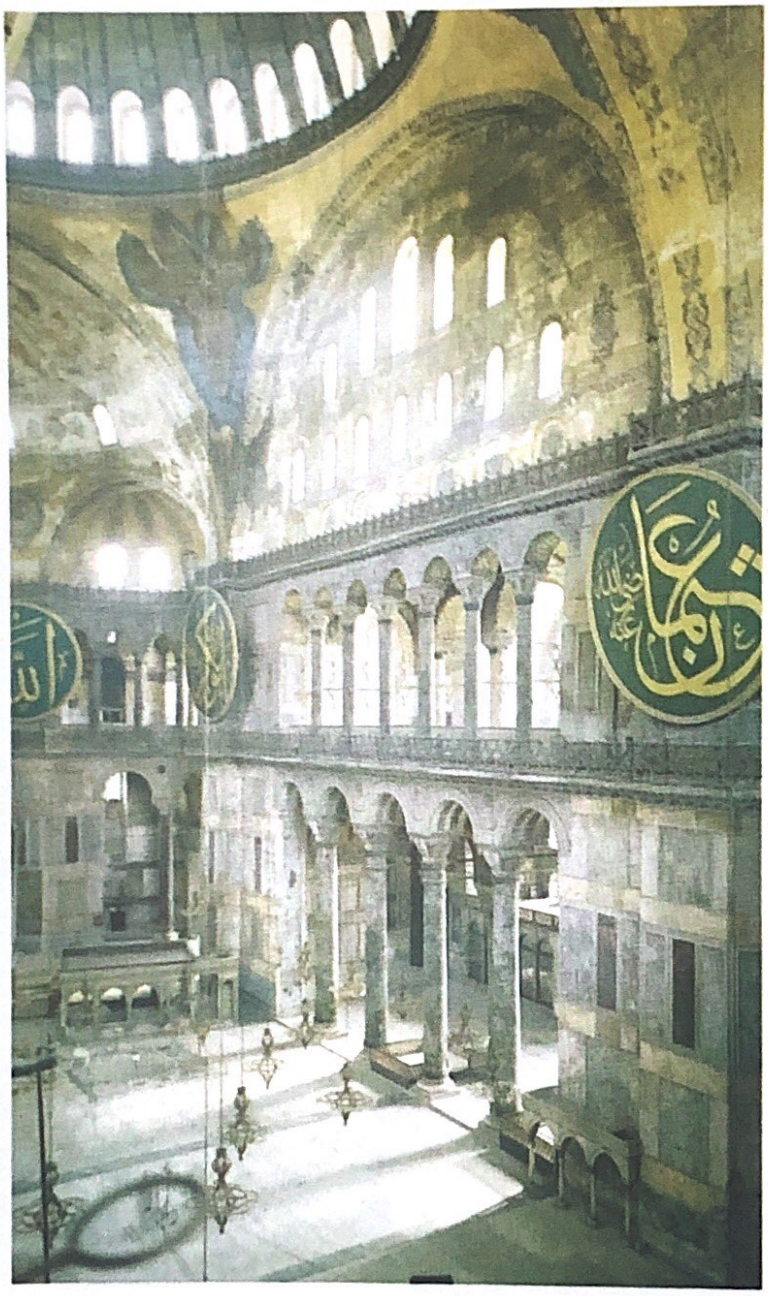
Parde-dârî mî-konad dar tâk-e qisrâ ankebûd

Bûm noubat mî-zanad dar qal'a-e Afrâsiâb.

(The spider weaves the curtains in the palace of the Caesars; The owl calls the watches in Afrasiab's towers.)

Following a thorough cleaning, the church was converted into a mosque, and the young Sultan recited his first Friday prayers in this temple, henceforth to be known as Ayasofya Cami-i kebir, the Great Hagia Sophia Mosque. The first sermon and prayer to be delivered in Mehmet's name were also read here, marking the beginning of the Hagia Sophia's Turkish period. According to reports by the sixteenth century historian Gelibolulu Âli (Âli of Galli-

poli) in a work entitled **Künhü'l-ahbar**, immediately after the conquest Mehmet the Conqueror had all Byzantine writings about the Hagia Sophia collected and translated into Turkish. It has further been established that the essence of all the treatises entitled **Tarih-i Bina-i Aya Sofya**, which have turned up in manuscript form in many libraries, is based on a section dealing with the Hagia Sophia (called the **Diegesis**) from the **Patria** or histories of the city written in the Byzantine period.

Orta nef ve güney tympanon duvarı.

The central nave and the south tympanon wall.

II

THE ARCHITECTURE OF THE HAGIA SOPHIA

Places of worship in the early Christian period were basilica-type structures of sometimes very large proportions. These buildings were generally divided into three, sometimes five, naves by two rows of parallel columns along their length, and covered with a double-sloping timber roof. A lovely example of this type of structure is the ancient Studios Monastery Church, now the İmrahor İlyas Bey Mosque, at Yedikule, built in 461. In their ecclesiastical architecture, the early Christians also adopted a second type of structure. These structures were based on a central plan, inspired by the architecture of mausoleums and ancient baths. Early Christian architecture employed structures of this type in baptistries and martyriums. Such structures, based on a central plan, consisted of a round or square space oriented around a central area, and were covered by a dome which dominated the entire building. An attractive example of this type of structure in Istanbul is the Church of Saints Serge and Bacchus, built around 530 and converted into the Small Hagia Sophia Mosque shortly after the Conquest. Christian architecture, in an effort to combine these two opposing concepts, one long, the other central, into a single structure, experimented with placing a dome over the apse of the basilica. Experiments with churches of this kind, with the floor plan designed in the shape of a basilica but a dome dominating the central space, were produced in Anatolia. The largest and most impressive of these attempts was the Hagia Sophia itself, a creation of two western Anatolian architects. This structure has an interior length of 73.5 meters and a width of 69.5 meters, excluding the narthex and the apse, which protrudes by six meters on the exterior. The length of the entire interior from the exonarthex to the edge of the apse is 92.25 meters, to which another meter can be added for the thickness of the walls. The Hagia Sophia was thus the largest scale cathedral in all Christendom for a long time.

The courtyard :

From the point of view of its floor plan, Justinian's Hagia Sophia was conceived as a basilica. On the west side was a courtyard with colonnades, the anterior section of which was decorated with a fountain called a **phiale.** According to an old photograph, a row of arcaded columns in the southwest corner of the courtyard was still standing in the 1870's. The actual ground level of the courtyard,

Narthex'in üstündeki galeri.

The gallery over the narthex.

which was much lower than the level of the ground today, probably extended below present-day Alemdar Avenue. It has been suggested that in the Byzantine period the Patriarchate stood in the area where Sultan Mahmud I had a fountain and a boys' school built in the western courtyard.

The narthexes :

Just inside the courtyard there was an exonarthex, divided into nine sections and covered with cross vaults. Today a small collection of Byzantine stonework is exhibited in this 5.75 meter-wide space, which has no decoration or distinguishing architectural features of any kind. Five doors lead from the exonarthex into the narthex itself, which is 9.55 meters wide. This section, which is both higher and richer in decoration than the other sections of the church, is divided into nine sections by arches running parallel to the axis of the building. The space at the north end of the narthex leads to a ramp ascending to the upper level. The door at the south end of the narthex is known as the «Horologion door». This was an important passageway through which the emperor entered the Hagia Sophia during certain ceremonies. The «time-piece» called the Horologion used to stand at the left of this vestibule. The bronze doors, decorated with relief work, which are still standing today, are the antique doors that Theophilus had hung in 838. A mosaic composi-

tion showing Constantine presenting the Virgin Mary with a model of the city of Istanbul, and Justinian offering her a model of the Hagia Sophia, adorns the top of the entrance from this vestibule into the narthex. The placing of this mosaic here underlines the significance which was attached to this entrance in the Byzantine period. Adjacent to the vestibule is the ramp leading to the upper level.

Each section of the narthex contains a door giving onto the central space of the church. The three middle doors were called the imperial doors **(Basilikai pylai)** and were reserved exclusively for the emperor, who could pass through the main one only after prostrating himself at the threshold. A mosaic over this door shows an emperor thus prostrating himself. The doors, both those leading from the exonarthex into the narthex as well as those leading from the narthex into the central space, are known to have survived from the period of Justinian. They are made of oak and covered with bronze plates, and their surfaces are decorated with reliefs of crosses and stylized potted plants. When the church was converted into a mosque, the vertical lines of the crosses were allowed to remain and only the horizontal lines removed. The lintel of the central and largest door gave rise to a legend because it is in the shape of a metal chest with a large chair placed inside an arch exactly in the center. This is not, as has been supposed, the sacred throne **(Hetoimasia)** prepared for the high judge at the Last Judgement. The following passage from the Gospel According to St. John (x,7) is inscribed in an open book above this throne, on which a dove has alighted : «I am the door of the sheep; if anyone enters by me, he will be saved, and will go in and out and find pasture.» The vaults of the narthex are decorated with geometric motifs in mosaic on a gold background. The construction material of the side walls is concealed by polychrome stone panels with thin borders of marble. In addition, the section dividing the walls from the arches and vaults is articulated by a colorful frieze in the **opus sectile** technique and another frieze decorated with deep reliefs in the antique style. The narthex thus provides a visual summary of the Hagia Sophia in its original splendor.

The baptistry :

The Hagia Sophia's most important auxiliary building, the baptistry, is situated outside the Horologion door on the south side of the church. This small building, which is based on a square that has been converted into an octagon

by means of exedrae at the corners, is covered with a dome and connected to the Hagia Sophia by means of a small courtyard. Certain technical features hint that it is even older than the main structure itself. Used as a storehouse for oil for the mosque's oil lamps following the Conquest, it was made the tomb of Sultan Mustafa I in 1639, and in 1648 Sultan Ibrahim was also buried in it. When the baptistry was converted into a mausoluem, the enormous baptistry pool, 3.2 meters long by 2.5 meters wide and carved from a single slab of marble, was removed in 1639 and placed in the small connecting courtyard, where it still stands today.

The central nave :

The central space of the Hagia Sophia, the **naos,** is divided on both sides from the side aisles by four big piers and the columns between them. Remaining faithful to the «oblong» basilica scheme, which was both classical and in keeping with tradition, the architects of the Hagia Sophia built the central nave on an east - west axis but constructed a large dome right in the center to cover this space. This dome, which rises 55 meters above the pavement of the nave, is not exactly round but slightly elliptical today, with a diameter of 31.24 meters on one axis and 32.81 meters on the other. Forming a whole with the corner pendentives over the four arches, the original dome had the form of a sail billowing in the wind. As a matter of fact, a third century mausoleum, known as the Eastern Mausoluem, in Side near Antalya, had a similar dome. But the original dome of the Hagia Sophia, which was too broad and low, collapsed in 558, and in its place a higher dome with forty ribs and forty windows was built. And the triangular spherical pendentive, rarely employed in architecture up to that time, assumed its role as the major structural element enabling the transition from a square base to a round dome.

This dome, which has produced a powerful effect on spectators ever since it was first built, has created many problems of statics because of its great downward thrust. The four large arches on which the dome rests were not adequate to support such a weight. The two large semidomes constructed on the east - west axis to cover the oblong space over the central nave received the dome's thrust in their direction by dividing it in two, and the thrust was further reduced by division into thirds in each semidome. To achieve this, two exedrae each were constructed on the west and on the east, while in the center a semidome was

Fossati'nin taşbasması gravürlerinde Ayasofya'nın narthex üstündeki galerisi.

The gallery over the narthex as seen in Fossati's lithographs (Istanbul University slide).

introduced in the apse on the east and a broad arch on the west. By distributing the thrust of the main dome over the east-west axis, this system transferred it to the outer walls and from there to the earth. Nevertheless, from time to time the static inadequacy of this arrangement necessitated the construction of huge buttresses on the eastern and western facades.

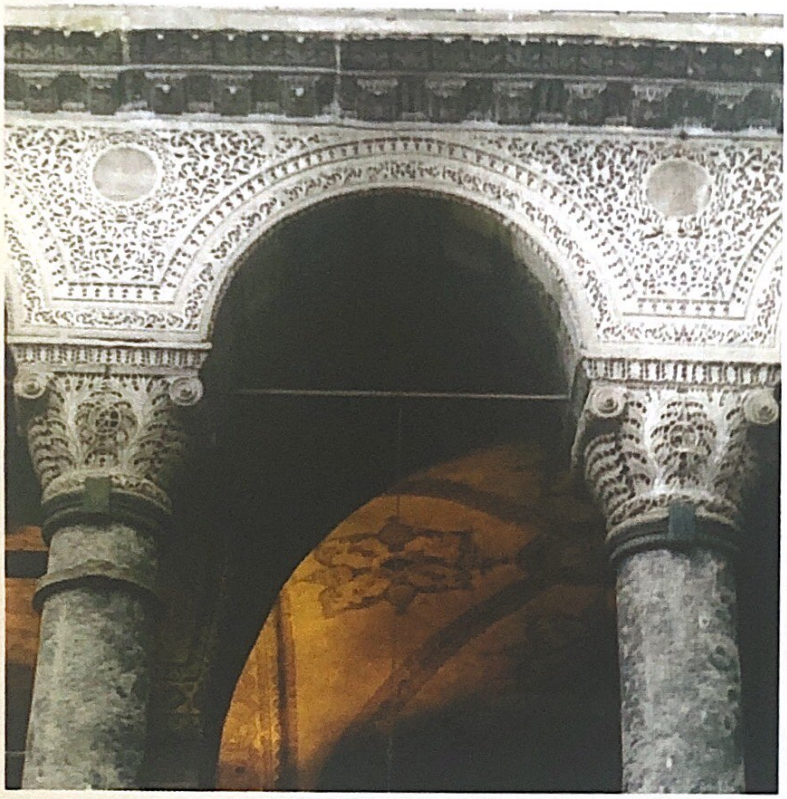
The thrust of the dome on the north-south axis was handled by a similar system, making the Hagia Sophia a centrally planned structure. But the architects, remaining true to the traditions of Christian ecclesiastical architecture, did not want to depart from the basilica design and thus preferred to counter the thrust on both sides not by semidomes but rather by columns, arches and vaults. Becoming steadily more dangerous, the thrust of the central dome led to cracks in the walls and slanting of the columns, until the construction of massive buttresses on the northern and southern facades finally became unavoidable, giving the exterior of the building a clumsy appearance.

Since the large piers were sheathed with colored stone tablets, ostensibly in order to conceal them, the central nave took on the appearance of a broad, well-lighted expanse, thus strengthening the impression of the whole on

the viewer. Beneath the eastern semidome was a large pulpit **(ambon).**

The central nave of the Hagia Sophia is lighted by the dome windows together with the windows in the upper walls **(tympana)** that fill the space between the large arches on either side. The floor of this broad space is paved today with large rectangular marble slabs. Ramazanoğlu's excavations of 1947-50, however, revealed that this was not the original floor. The marble crushed in 1346 when the northeast pendentive collapsed was discovered beneath this present floor, but this original pavement, which remained visible for a long time, was finally covered over again. On the right side of the **naos** today a decoration is visible consisting of colored stone disks inlaid in a square frame. This design, which does not exhibit the precision and splendor of the original Hagia Sophia, has been hypothesized to be a symbol of the cosmos. According to this view, the large disk in the center is the world and the twelve small disks surrounding it the signs of the zodiac, while the three small disks on the east side represent God, Christ and the Holy Spirit. But this claim has been shown to have no firm basis. The decoration itself is a not very successful example of a type of interlacing circular stone design often used as a floor decoration in Byzantine churches after the year 1000. One of the richest examples of such pavement is found in the Pantocrator Monastery (Zeyrek Mosque) in Istanbul, while others can be seen in the Hagia Sophia churches of Iznik (Nicaea) and Trabzon. The likelihood that this small decoration was made in a later period is further strengthened by the fact that the pieces of stone have been put together rather clumsily. According to some sources, this area, called the **Omphalos,** was used for the coronation of the emperor in the later years of the Byzantine Empire.

The piers and columns that divide the central nave from the side aisles are richly decorated. With the passage of time, these columns, which were carved from colored stone and brought from distant places, had to be reinforced by the addition of thick metal hoops. Since their capitals afford powerful light-and-shadow effects, they are a type very characteristic of the sixth century, exhibiting leaf motifs carved out by means of a drill. Although they are scroll-shaped like the early Ionic capitals, they represent a new type known as the «basket shape», with Justinian's monogram carved in the center of medallions set within the spiny acanthus leaves. The surfaces of all the walls as well as the large supportive piers are covered with polished

Alt sıra sütunların başlıkları ve üzerlerindeki kemerler.

The capitals of the lower series of columns and the arches over them.

slabs of veined marble and other colored stone, bordered by long narrow strips of marble or wider sculptured moldings. The veined marble slabs were placed in such a way as to create the impression of definable shapes, and some of them also contain relief carvings of whales. The richest decorations are seen between the arches over the columns. These surfaces are covered with thickly intertwined branches embellished by the technique known as encrustation, while the console frieze which adorns the separation between the upper and lower levels is based entirely on artistic motifs from antiquity.

The bema and the apse :

The section beneath the semidome at the east end of the central nave is known as the **solea.** During the Byzantine period, half of the **ambon** or pulpit was located here. Underneath the pavement of the **solea,** which is separated from the central nave by a railing, certain sacred objects and the relics of some saints are known to have been preserved. The **solea** is separated from the **bema** (chancel) by another railing, and in the center of the **bema** is an altar **(Hagia trapeza).** Inside the apse, which consists of a

semicircular protrusion after the **bema**, is the **synthronon** or special seating area in tiers **(kuklin)** for the patriarch in the center and other visiting dignitaries on either side.

The side aisles :

The side aisles, which are separated from the central nave by the large piers and the columns between them, are spaces essentially wasted in order to enhance the magnificence of the nave. These areas exhibit a complicated architectural arrangement created by the arches and vaults that receive the thrust of the main dome and the semidomes. A section of one of these side aisles was called the **mutatorion,** a small chamber reserved for the emperor, who had to change his robes and headpiece several times in the course of the religious ritual. Since the Patriarchate and the Augusteon Square were just outside the southern facade of the Hagia Sophia, the emperor, the patriarch and prominent courtiers entered the church through the doors on this side, passing into the southern side aisle. For this reason, it has been suggested that the emperor's **mutatorion** might have been a section in the southeastern corner of the building. According to another not very convincing view, the **mutatorion** was on the left or north side. The aisle on the northern side, however, is a dark and insignificant space owing to the fact that its windows are obstructed by the very thick buttresses which join with the facade on that side.

The treasury building :

Outside the northeastern corner of the Hagia Sophia there is a round auxiliary structure about five meters from the main building. This structure, with an interior diameter of 11.5 meters and an exterior diameter of 14.5 meters, is a **Skevophylakion,** and is generally acknowledged to be the place where the church's valuables were kept. In the Turkish period, this building, which was used as a pantry for the soup kitchen built at its back during the reconstruction program carried out by Sultan Mahmud I (1730 - 1754), was thought to be a baptistry though this has definitely been proved wrong. In recent years, following removal of a thick layer of earth and rubble by Sabahattin Türkoğlu, this circular structure, surrounded by twelve niches and exhibiting a marble pavement with a pattern contrary to the main axis, was finally brought to light. The fact that this small building, containing marble walls in which marble consoles have been embedded, displays Roman wall - building techniques would indicate that it is older

II. Theodosius tarafından yaptırılan Ayasofya'nın girişine ait parçalar.

Additions to the entrance of the Hagia Sophia made by Theodosius II.

than the Hagia Sophia of the Justinian period. Having been assigned a function later on, this structure may be regarded as a possible remnant of the first Hagia Sophia.

The gallery over the narthex :

The first section of the upper level, which is reached by two ramps on the north and the south, is a large space covered by gable vaults extending from one end to the other over the inner narthex. This space, which was called the **gynekaion** and was reserved for the women, is amply lit by a large number of windows on the west side. In a sense, it is reminiscent of the large halls of the Byzantine imperial palace, which probably had a similar appearance. A loggia - like section right in the center, with three arches resting on double columns made of green breccia and opening onto the central nave, is bordered with colored stone, a sign that it was reserved for the emperor. The marble banisters which extend along the entire length of the gallery are decoratively carved on both sides, and on the surfaces of the elbow rests over these banisters one can see the names and graffiti carved by visitors to the

Fossati'nin taşbasması gravürlerinde Ayasofya dıştan.

An exterior view of the Hagia Sophia among Fossati's lithographs (Istanbul University slide).

Hagia Sophia over the centuries. A memento of the Vikings who came to Byzantium during the Byzantine period attracts special attention here. Another important and rare feature in this section is the wooden tie-beams between the arches. In the repairs of 1847-1849, the vault of the **gynekaion** was embellished in imitation of the narthex decoration below. More recently this area was given an ugly and monotonous appearance by painting it a dull yellow.

The rooms on the southwest :

There are a few rooms behind the door at the south end of the **gynekaion.** The function of these spaces, known as the priests' chambers in the Turkish period, is not known. But since it is easy to pass into the south gallery upon emerging from the ramp to which they are connected, and since this gallery was used for assemblies presided over by the patriarch, it is assumed that they were reserved for the patriarch and the metropolitans. These rooms would appear to be the large and small **sekreta** mentioned in the sources. A few mosaic fragments in highly obliterated condition on their walls exhibit likenesses of some of the patriarchs. Today an icon collection is housed here.

The south and north galleries :

The gallery extending over the southern nave demonstrates well how the system of piers, arches and vaults worked which was used to counter the thrust of the Hagia Sophia's vast dome. The same arrangement can be observed in the northern gallery. After passing by the gallery's exedra, one notices that it has been separated by a marble divider which marked off the section of the gallery where members of the Patriarchate held their meetings. The most intriguing aspect of this marble divider is that its surface is decorated in imitation of the oak and bronze panels of the doors. The divider thus provides illuminating information on Byzantine doors, only very few examples of which have survived into our day. Each side of the great double doors has five panels, which were once decorated with small compositions on religious subjects. In the Turkish period, however, these were scraped off and only symbols such as plants and fish allowed to remain.

Inside the buttress at the right side of this gallery, after the divider, was built a small chapel whose walls are decorated with mosaics, only a few of which remain today. This tiny dim cell is the subject of a legend according to

which the priest who conducted the last ritual in the Hagia Sophia in 1453 is said to have disappeared into it to re-emerge only when Istanbul becomes Christian once more. A large Deesis mosaic adorns one wall of the spacious hall just in the center of this gallery on the south side. At the foot of the opposite wall is the stone inscription believed to mark the grave of the Venetian Doge Dandolo. At the end of this gallery, leading into the **bema,** there are two more mosaic panels on either side of the window. The space left between the exedra and the wall of the apse contains a marble cage so delicately carved as to resemble lace.

The Hagia Sophia and the large mosques :

The Hagia Sophia is one of the largest and most important monuments of world architectural history - a composite creation incorporating the giant proportions of Roman imperial architecture, the dazzling splendor of the Orient and the added inspiration of Christian mysticism. At the same time it is one of the oldest monuments still standing today.

The widespread view shared by many western art historians that all the large Turkish mosques of the Ottoman period are «imitations» of the Hagia Sophia is an overhasty judgement. Although the designs of the Bayezid and Süleymaniye Mosques of Istanbul are reminiscent of the architecture of the Hagia Sophia, this resemblance is distinguished by quite different means and elements: The rows of columns seen in the Hagia Sophia's basilica scheme design, for example, are not present in these mosques. Similarly, while the side aisles of the Hagia Sophia are covered, the corresponding areas of the Ottoman mosques complement the space below the central dome and are open and auxiliary to it. Yet another important point to be emphasized in this connection is that the Hagia Sophia is a work created when Byzantine art was still in its infancy and did not become a link in a continuous development of the same proportions. Using a variety of different designs, Byzantine architecture remained on a much more limited scale. Byzantium, awed by the Hagia Sophia and believing that its architecture would never be surpassed, consequently never tried to go beyond it. Turkish Ottoman architecture, on the other hand, rapidly developed the Ulu Cami (Great Mosque of Bursa) - type of enclosed structure, wider than it is long, with the section in front of the **mihrab,** or the **maksure,** covered by a dome. Even before the conquest of Istanbul, this type of dome had been

enlarged to a diameter of 24.1 meters to cover a central space in the Three-Balconied Mosque of Edirne. Later, by giving new forms to the auxiliary spaces at the sides, a structure similar to that of the Hagia Sophia was achieved and surpassed by the creation of a mosque based on an ideal central plan in the Selimiye Mosque of Edirne. This entire evolution took place within the short space of only two centuries. During this period, the Hagia Sophia served as a «didactic» model for Turkish architects. In the Hagia Sophia, the supporting elements are sheathed in colored marbles and mosaics, thus concealing their actual materials as well as their structural functions. In the large Turkish mosques, in contrast, the static system is clearly visible. Furthermore, while Turkish architecture achieved a sense of movement in the outer facades and an integration of the exterior with the interior, the Hagia Sophia emphasized only the splendor of interior architecture. These and similar features comprise the differences between the architectural creations of these two very different worlds.

III

BIBLIOGRAPHY

Only the main publications on the history and architecture of the Hagia Sophia and on archaeological studies about it have been included in this bibliography. A bibliography on the mosaics will be provided with subsequent fascicles. Information on the Hagia Sophia appearing in publications about Istanbul and Byzantine art has also been omitted from this list.

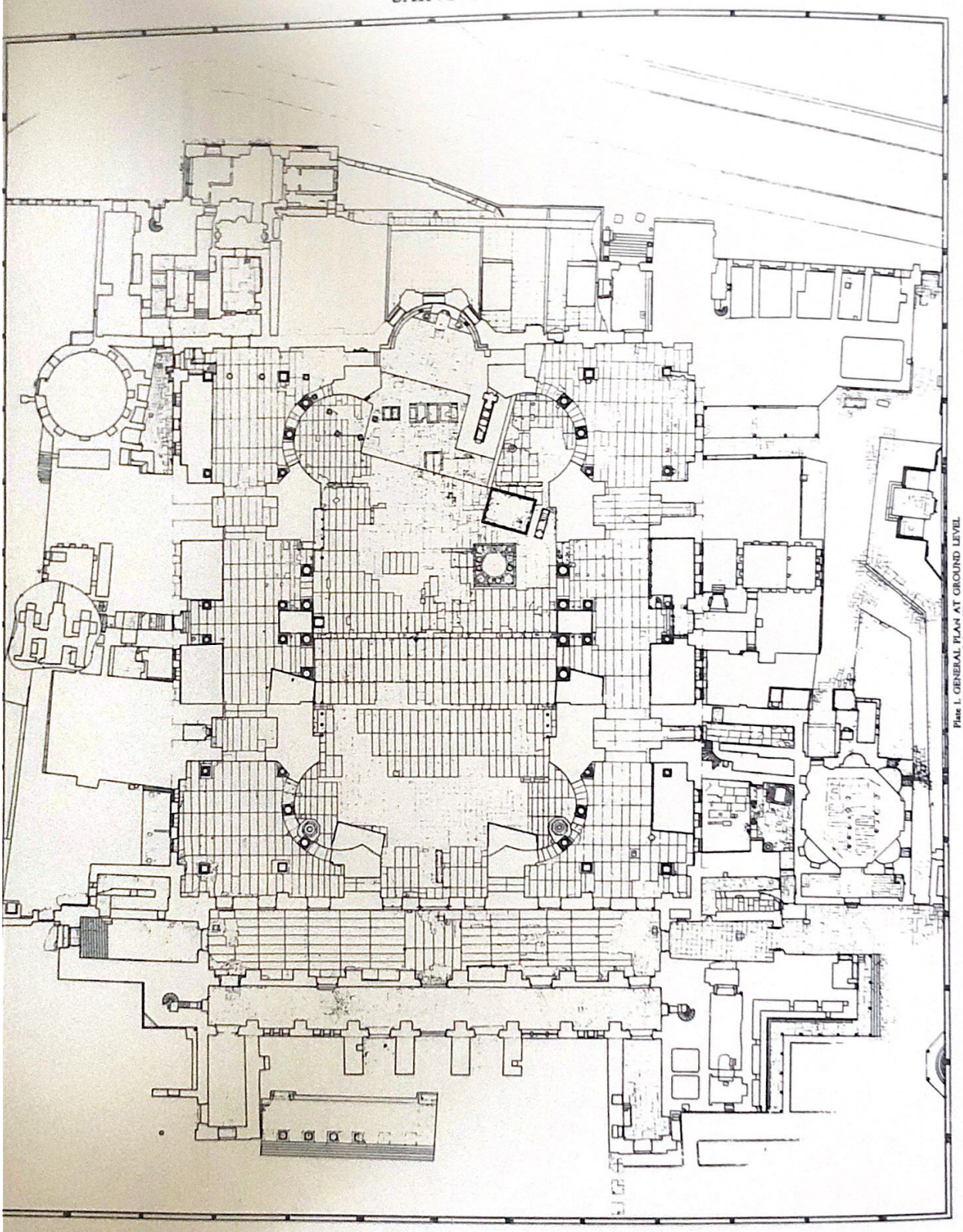

Plate 1. GENERAL PLAN AT GROUND LEVEL
Scale — 1:250 m.

SAINT SOPHIA

Robert L. Van Nice
Saint Sophia in İstanbul, Washington D.C. 1965

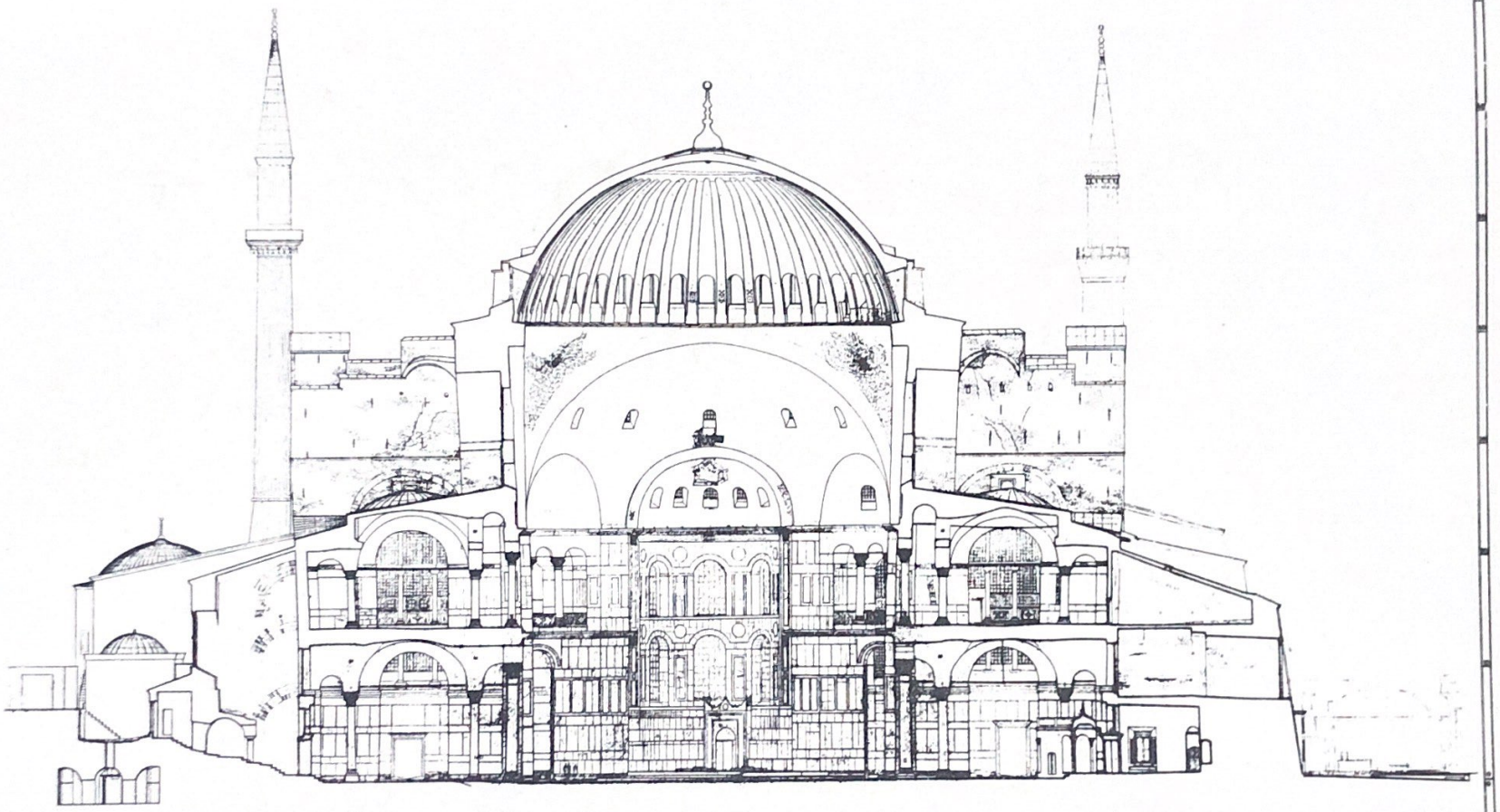

Plate 4. TRANSVERSE SECTION, LOOKING EAST
Scale — 1:250 m.

SAINT SOPHIA

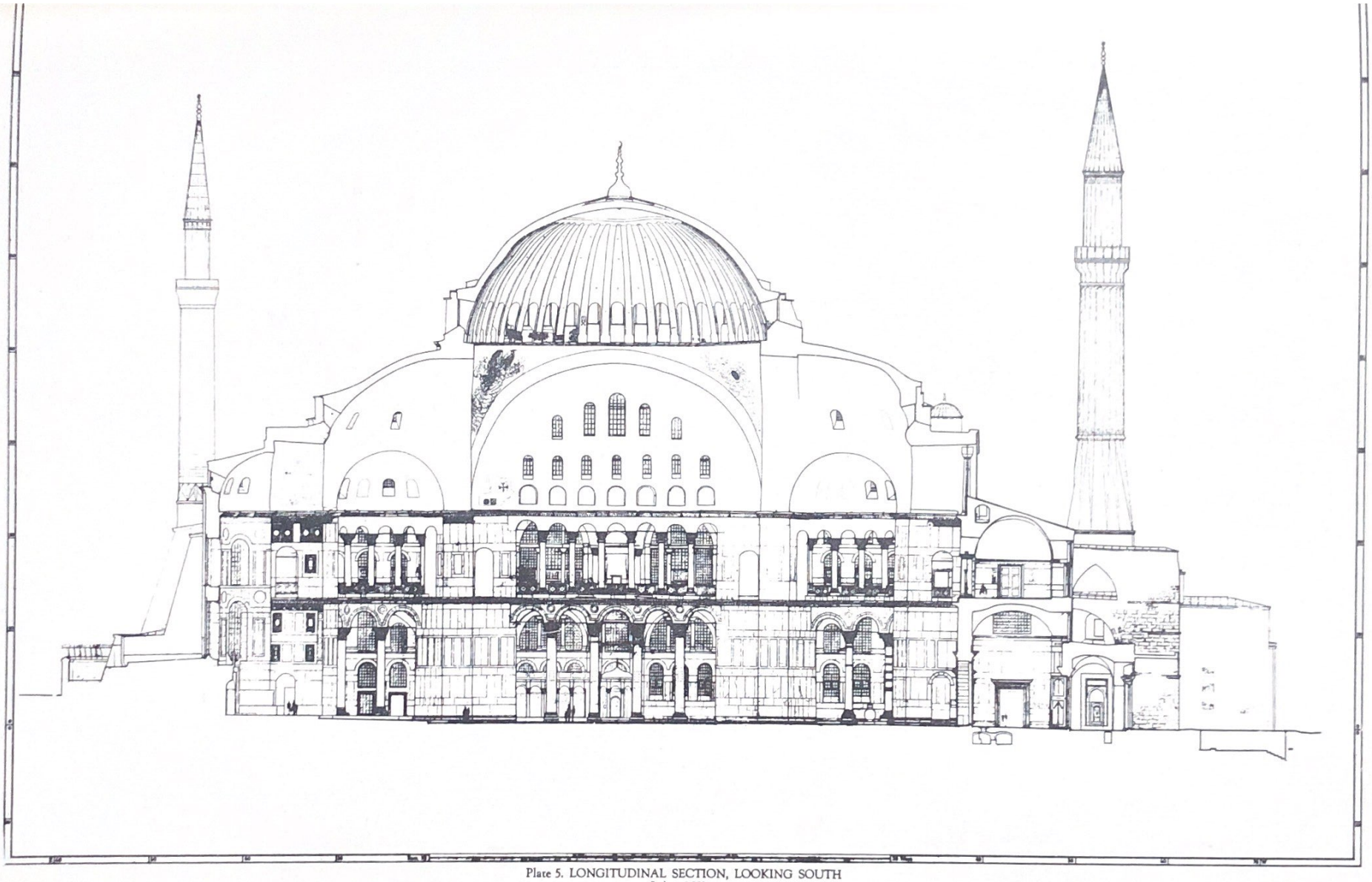

Plate 5. LONGITUDINAL SECTION, LOOKING SOUTH

Scale — 1:250 m.

Ayasofya'nın XI. Yüzyıldaki Mührünün
II ci Yüzü.

(F. Lenormant, Revue Numismatique,
N.S. IX (1864) pl XII).

Ayasofya'nın XI. Yüzyıldaki Mühürünün
Birinci Yüzü.

(F. Lenormant, Revue Numismatique,
N.S. IX (1864) pl XII).

HAGIA SOPHIA

